

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONUNDA OSMANLI ERMENİLERİNİN BÜYÜK BATI DEVLETLERİYLE KARMAŞIK İLİŞKİLERİ

OTTOMAN-ARMENIAN INTRICATE RELATIONS WITH
WESTERN POWERS AT THE END OF THE FIRST WORLD WAR

Prof. Dr.Seçil KARAL AKGÜN

ODTU Tarih Bölümü Başkanı
secila@metu.edu.tr

Özet: *Birinci Dünya Savaşı Avrupa'nın iki emperyalist bloğunu karşı karşıya getirdiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması her ikisinin de çıkarılan çıkarları arasında yer almaktaydı. İmparatorluk Almanya ile anlaşmış İttifak Devletleri'nin yanında savaşa girerken Osmanlı Ermenilerinin radikalleri İtilaf bloğunu desteklemeye hazır bir silahlı güç haline gelmişlerdi. Bu kesim, Doğu Anadolu'daki Türk vilayetlerini de içeren bağımsız bir Ermenistan kurulması umuduyla, savaşta özellikle Rus cephesinde İtilaf Devletlerine büyük bir heyecanla destek vermişlerdi. Savaşın sonunu getirmek üzere duyurulan Wilson Prensipleri ve Osmanlı'nın yenilgisini izleyen Mondros Silah Birakışması'nın yoruma açık yedinci maddesi, bu umutlarını arttırmıştı. Ancak, Rus Devrimiyle kurulan Bolşevik yönetiminin tutumu ve Türk milliyetçilerin Mondros'u izleyen işgallere karşı direnişleri, İtilaf Devletleri'nin Paris Barış Konferansı sırasında Ermeni isteklerini daha dikkatle ele almalarına yol açtı. Ne var ki Türk direnişinin Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde düzenli bir bağımsızlık savaşına dönüşmesi ve Ermenilerin Doğu'da ulusal Türk güçlerine yenilmesi karşısında İtilaf temsilcileri Ermeni isteklerinin gerçekleştirilemeyeceğinde uzlaştılar. Müttefikler Ermeni heyetine karşı bu uzlaşmanın gerektirdiği tutumlarını Paris Konferansı boyunca sürdürdülerse de Ermenilerin Doğu Anadolu'yu da içeren bağımsız bir devlet kurma umutları 23 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması'nın imzalanışına kadar sürdü.*

Anahtar Kelimeler: *Ermeniler, İtilaf, Paris Barış Konferansı, Türk milliyetçileri.*

Abstract: *When the First World War had brought Europe's two imperialist blocks face to face, sharing of the Ottoman Empire existed within both blocks' convergent interests. While the Empire reached an agreement with Germany and entered the war on the side of the Central Powers, the radical Ottoman Armenians evolved into an armed power ready to support the Allied Powers.*

These, with the hope of creating an independent Armenia encompassing the Turkish villages in Eastern Anatolia, provided support to the Allied Powers, especially on the Russian front, with enthusiasm. Wilson's Principles, declared by the end of the war, and the seventh point, open to interpretation, of the Mondros Ceasefire Agreement concluded after the Ottoman defeat had increased their hopes. But, the attitude of the Bolshevik administration which was created after the Russian Revolution, and the Turkish nationalists' resistance of the invasions following the Mondros Ceasefire, has led to the Allied Powers to deal with the Armenian desires with more caution during the Paris Peace Conference. However, the representatives of the Axis have agreed that the Armenian wishes cannot be fulfilled after seeing the Turkish resistance transforming into an organized war of independence under the leadership of Mustafa Kemal Pasha and the Armenians being defeated in the East to the Turkish powers. Although the allies have maintained their attitudes in response to this compromise all throughout the Paris Conference, Armenians' hopes for the creation of an independent state compromising Eastern Anatolia have continued until the signing of the Lausanne Treaty on July 23, 1923.

Key Words: *Armenians, Paris Peace Conference, Turkish Nationalism*

Türklerle Ermeniler arasında 19. yüzyılın sonuna doğru patlak veren ve günümüze kadar uzanan Ermeni sorunu, aslında yapay bir sorundur. Tarihsel veriler, iki toplumun aralarında ciddi bir anlaşmazlık olmadan yüzyıllarca bir arada, barış içinde yaşadıklarını ortaya koyarak bu görüşü doğrulamaktadır. Üstelik Osmanlı yönetiminin tüm unsurlarına geniş dini ve toplumsal özerklik sağlayan *millet* sistemi içerisinde Ermeniler, göreceli olarak öbür gayri-Müslim toplumlardan daha fazla ayrıcalığa sahiptiler. Millet-i Sadıka (en sadık tebaa) olarak bilinirlerdi; birçoğu tercüman olarak yöneticilerin güvenini kazanmış, kimileri de Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetici kadrosu içinde önemli görevlerde bulunmuşlardı. Ermeni tarihçi Mikael Varandian 1914 yılında Cenova'da basılan *History of the Armenian Uprisings* (Ermeni Ayaklanmaları Tarihi) adlı kitabında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin durumunu şöyle özetlemektedir:¹

“Türk Ermenileri, Rus Ermenilerine göre, kültürleri, dilleri, tarihleri ve edebiyatları açısından çok daha bağımsız ve güçlü konumdaydı. 19. yüzyılın başına kadar, Avrupa Ermeni ulusundan haberdar değildi. Avrupalılar Ermenileri sadece İstanbul dolayısıyla ve Yahudiler gibi dünyanın her köşesine yayılmış, kendi çıkarlarını gözeten, ülkesi veya ulusu olmayan, şanssız, göçebe tüccarlar olarak tanıyorlardı”

1 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: 1976, s.150

Barış içindeki uzun birliktelikten sonra Türklerle Ermeniler arasında geçimsizlik ve silahlı çatışmalar, Meşrutiyet döneminde başlamıştır. Bu çatışmaların temel nedeni, 18. yüzyıl biterken emperyalist sürece girmiş olan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın, Akdeniz'de üstünlük kurmaya odaklanmış dış politikaları doğrultusunda, gücünü oldukça yitirmiş Osmanlı devletinden çıkarlar sağlamak amacıyla Ermenileri hem de Osmanlı toprakları üzerinde bağımsız devletlerini kurmaları için kışkırtıp desteklemeleridir.² Yeni yüzyılda bu ülkeler, Orta Doğu'da nüfuz alanları edinmek uğruna farklı yöntemlerle Osmanlı Ermenilerini kullanmaya yönelmelerinden bir süre sonra Atlantik Okyanusunun karşı kıyısındaki büyük güç Amerika Birleşik Devletleri (ABD) de bu ulustan yararlanmaya çalışan ülkeler arasına katıldı. Şöyle ki, ABD'nin 1820'lerde Amerikalı Presbiteryen misyonerler Osmanlı topraklarında Protestanlaştırma etkinliklerine başlayana kadar İmparatorlukla kayda değer bir ilişkisi olmamıştı. Daha önceleri İmparatorlukla küçük çapta ticari ilişkileri olan bu ülkenin misyonerleri kanalıyla tanıdığı Osmanlı topraklarında ekonomik çıkarlarını geliştirmek umuduyla 1830 yılında yaptığı ticaret antlaşması, böylece kurulan ilişkilerin ilk ürünü oldu. Amerika da bu antlaşma sayesinde Avrupalıların Osmanlı azınlıklarını ekonomik ayrıcalıklarının geliştirmenin birer aracı olarak gördüklerini kavrayarak Ermenilerle ilişkilerini derinleştirdi. Zaten, 19. yüzyılın ortasına gelindiğinde büyük güçlerin her biri Osmanlı topraklarından jeopolitik, stratejik ve ekonomik beklentileri doğrultusunda kendi Ermeni politikasını üretmişti. Dolayısıyla, Ermeni sorununu daha iyi anlayıp günümüzde ulaştığı boyutu değerlendirebilmek için, 19. yüzyılda büyük devletlerin bu sorunun ortaya çıkış sürecinde oynadıkları rolü incelemek kaçınılmaz bir gerektir.

18. yüzyılda Büyük Petro'nun reformlarından beri bir Avrupa devleti olarak tanınan Rusya, Osmanlı devletiyle sınırları paylaşan tek batı devletiydi. Ancak, Rusya'nın Petro'nun Doğu Anadolu'dan ve Balkanlardaki Osmanlı topraklarından geçerek Akdeniz'e³ ulaşma politikasını benimsemesi, iki devleti birbirine düşman etmiş ve aralarında birçok savaşa yol açtı: 1768–1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nı sonlandıran Küçük Kaynarca Antlaşması, Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nda çoğunlukla Ermeni ve Rumların oluşturduğu Ortodoks azınlığın koruyucusu olarak tanınmasını sağlamıştı. Böylece Rusya, Akdeniz'e ulaşma umuduyla gözlerini Doğu Anadolu'daki Ermenilere dikerken, bu toplum aracılığıyla Osmanlı'nın içişlerine karışma hakkını da elde etmişti. Bundan sonraki Rus planları, Ermenileri özerklik için ayaklanmaya kışkırtarak Osmanlı yöneticilerinin dikkatini Doğu Anadolu'ya çekmek, böylece devletin Başkent ve Boğazlar üzerindeki kontrolünü zayıflatarak İstanbul'a açılan kapıyı Rus ilerleyişine açık hale getirmek doğrultusunda gelişti.

2 Karal, *Enver Ziya, Osmanlı Tarihi* Cilt: VIII, Ankara: 1983, s.126-145.

3 *Klyuchevsky, Vasili*, çev: Archibald, Liliana, London: 1963 (bkz: *Peter the Great's policy and Reforms*)

Zamanının sömürgecilikte en ileri ülkesi olan Büyük Britanya'nın (bundan böyle İngiltere) Orta Doğu politikası ise en önem verdiği sömürgesi Hindistan'a güvenli geçişi sağlamak amacıyla Akdeniz güvenliğini korumaya yoğunlaşmıştı. Buna göre, söz konusu güzergâhta herhangi bir Rus ablukası olasılığı, zayıf kalması koşuluyla İngiltere'yi Osmanlı'nın bütünlüğünü desteklemeye yöneltmişti. Rusların Osmanlı Ermenilerine ilgisi ve onlardan beklentisi, bu toplumla benzer nedenlerle aynı derecede ilgili olduğundan İngiltere'yi endişelendirmişti. Bu çerçevede, Ermenilerle Ruslardan daha yakın ilişkiler kurulabilmek için onları dine davet eden Amerikalı misyonerleri desteklemiş, onların etkisiyle İmparatorlukta sayıları git gide çoğalan Protestanların koruyuculuğunu üstlenebilmek için çabalamış ve bu emeline devletin 1842'de Kudüs'te ilk Protestan kilisesinin kurulmasına onayını da sağlayarak ulaşmıştı.⁴ Ancak, İngiltere'nin politikası Rusya'nın Akdeniz'e doğru geçiş olasılığını önleyebilmek için Doğu Anadolu'da tampon bir Ermeni devletinin kurulmasını içeriyordu. Rusların Akdeniz'e çıkmak amacıyla bu küçük Hıristiyan devlete karşı yapacakları ihlallerin, Osmanlı topraklarının başka yerlerinde meydana gelebilecek saldırılar karşısında kuşkusuz sessiz kalacak olan Batılı Hıristiyan toplumların dikkatini çekeceğinden emindi. Bu bağlamda, İngiltere'nin bölgeye ilişkin planları arasında Ermenileri Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurulması için Osmanlı devletine karşı kışkırtmak da vardı.

Fransa'ya gelince, bu ülke 16. yüzyıla kadar uzanan anlaşmalarla Osmanlı İmparatorluğu ile yakın sosyo-ekonomik ve kültürel bağlar geliştirme olanağı sağlamış, ayrıca, devlet tarafından Osmanlı İmparatorluğundaki Katoliklerin koruyucusu olarak kabul edilmişti. Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri süregelen kapitülasyonlar ve 18. yüzyılın sonunda Napolyon'un Mısır seferi, Fransa'ya Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok yatırım olanağı sağlamıştı. Bu yakın ilişkiye karşın bir Akdeniz gücü olan Fransa, Osmanlı-Fransız ilişkilerinin gerilmesine yol açması bahasına Orta Doğu ve Kuzey Afrika'da Fransız yayılmacılığını gerçekleştirmişti. Bu durumda Osmanlı topraklarındaki yatırımlarını serbestçe kullanılabilmesi, Akdeniz'de gücünü Osmanlı müdahalesi olmadan sürdürmesine bağlıydı. Bunu bilerek Lübnan'daki Marunî Hıristiyanlarla olumlu ilişkiler yürütmüş, bu tutumunu 1850'lerde patlak veren Hıristiyan-Müslüman çatışmaları sırasında da sürdürerek 1861 düzenlemeleriyle Lübnan'a neredeyse tam bir muhtariyet verilmesine önyak olmuştu. Bu durum Fransız itibarını bütün Hıristiyan azınlıklar özellikle kendilerine de benzer konum arayan Ermeniler arasında çok arttırmıştı. Sonuçta, Fransa ayrıcalıklar elde etmek amacıyla ayaklanan Zeytun Ermenilerinin destekçisi haline gelmiş ve Kilikya'nın özerkliğini sağlama umudu ile Ermeniler lehine bölgedeki gelişmelerde rol oynamaya başlamıştı.⁵ Bu rolü üstlenirken de Ermenilerin dostluğunun Akdeniz'de

4 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi cilt: VIII*, s. 128

5 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara: 1983, ss., 57-69

aradığı üstünlüğü sağlama yolunda etkili bir araç olabileceğinin bilinciyle Ermenileri çıkarları doğrultusunda desteklemiş, milliyetçi propagandalarla onları Osmanlı devleti aleyhinde sürekli kışkırtmıştı.

Avrupa devleti olmasa da Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin tasarıları öbür ülkelerden hiç de farklı değildi; nitekim bu ülke de Orta Doğu'da gizli emperyalist hedeflerini gerçekleştirebilmek için Osmanlı Ermenilerini kullandı: 1830'da imzalanan Ticaret ve Dostluk Antlaşması⁶ ABD'de Osmanlı İmparatorluğu'nun daha iyi tanınmasını sağlamıştı. Amerikan hükümeti ise kısa zaman içinde söz konusu anlaşmayla kurulan ekonomi köprülerini ticari bağlantılardan çok misyonerleri yoluyla o bölgedeki Ermenileri kullanarak daha çabuk geliştirebileceğini keşfetmişti. Nedeniyse, Osmanlı devletinin azınlıklarına tanıdığı hoşgörü Müslümanlar söz konusu olunca geçerli olmadığını kavrayan Amerikalı misyonerlerin hükümetin İslam unsuruna koyduğu yasalara uyararak dikkatlerini Ermenilere çevirerek hayırsever faaliyetleriyle onlarla çok yaklaşmış olmalarıydı. Amerika, Orta Doğu'daki Avrupa yayılmacılığına izleyici kalmamak adına, yeni kurulan bu yakın ilişkileri etkili bir biçimde kullandı. Zayıflatılmış bir Osmanlı devleti, zamanla Amerikan yayılmacılığının en temel beklentisi haline gelince, aslında dinsel amaçlarla Orta Doğu'ya gitmiş olan Hıristiyan misyonerler Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın ajanları⁷ ve Amerika'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflatma politikasının gözlemleyicileri olmaya yönlendirildiler. Böylece, Protestanlaştırma çalışmaları nice misyonerin asal görev olmaktan çıkıp görünürdeki görevi haline geldi. Çok geniş bir okul ve sağlık merkezi ağı yaratan misyonerler, bu kurumlarda Ermenilere genellikle hayırseverlik temasıyla yaklaştılar. Onları ulusallık bilinciyle donatırken misyonerler okulları İmparatorlukta bu amacın gerçekleştirilmesi için en uygun mekânlar olduğundan, İstanbul, Lübnan ve Anadolu'nun farklı bölgelerinde kurulan okullarda Ermenilere kendi tarihleri ve edebiyatları öğretilirdi.⁸ Ermeni çocukları kimlikleri, milliyetçilik ve insan hakları konularında bilgilendirilirken Osmanlı devleti, gözlerinde bu bilince erişmelerini engelleyen taraf olarak gitgide sevimsizleşiyordu. Okullarda öğrenilenler, insanların bir araya gelip sohbet ettikleri evlere, kahvelere, kiliselere ve sağlık merkezlerine taşındıkça buralardaki söyleşiler zamanla Amerika'nın hayırseverliğine övgü oturumlarına ve devletin Ermenilere reformlar yapmasını sağlayacak propaganda zincirine dönüştü.

6 Trask, Roger R., *The U.S. Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914-1939*; Michigan: 1971, p. 5-6. 1799'dan beri sürekli teşebbüslerden sonra 7 Mayıs tarihinde sonuçlandırılan ve Senato tarafından 1 Şubat 1831'de onaylanan Dostluk ve Ticaret Antlaşması'nın 9. Maddesi, Amerika'yı ticarete 'En Ayrıcalıklı Ülke' konumuna getirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 1535 yılında Fransa'ya verdiği ticari ayrıcalıklar olan "kapitülasyonlar"la donatmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun Fransadan sonra ilerleyen yüzyıllarda başka ülkelere de tanıdığı ve zamanla sosyal, hukuki ve eğitim alalarına da uzanan bu ayrıcalıkları Trask, "İslam ve Hıristiyanlığın suda karışmayan yağa benzeyen ayrılığı temeli üzerine kurulu hukuki bir uzlaşma" olarak tanımlamıştır. Bkz. Trask s. 5-7.

7 Joseph Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy, 1810-1927*, Minneapolis 1971, s.40.

8 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VIII*, s. 129

Özellikle Yunanistan'ın 1830 yılında bağımsızlığını elde etmesinin ardından, Ermeniler sık sık Hıristiyan oldukları için kötü davranışlarla karşılaştıklarını öne sürerek durumlarından yakınır olmuşlardı. Rusya'daki Ermenilerin ve yabancı konsoloslukların yöreleştirmesiyle de devletten reformlar ister olmuş, 1860 yılında Ermeni Anayasa'sını hazırlayarak kimliklerini dile getirmekte ilk adımı atmışlardı. Ermeni Genel Meclisi kurulmasını da öngören bu Anayasa 1863 yılında Osmanlı Padişahı tarafından onaylandı. Anayasanın devlet tarafından tanınması Ermeni Kilisesi'nin mutlak gücünü sınırlandırdığından bazı tarihçiler sadece İstanbul'da değil, ülkenin birçok yerinde Ermeni çocuklar için Batı tipi eğitim ve kültür kurumları açılmasına da olanak sağlayan bu hareketi Ermenilerin Batı uygarlığı ve eğitimine yaklaşması olarak nitelendirmektedir. Nitekim bu gelişmelerin ışığında Ermeniler dergiler ve gazeteler yayınlamış, dillerini ve kültürlerini geliştirmiş ve devletten reform isteklerini sürdürürken toplumlarının genel durumunu da yükseltmişlerdi.⁹ 1820'lerden beri yüzlerce Ermeni'yi işe alan ve eğiten Amerikan misyonerleriyse onlara her adımlarında yol gösterip destek oldular. Misyonerlerin dualar ve İncil'den ilahiler okurken bir yandan da verdikleri özgürlük öğütlerini dinleyen Ermenilerin bağımsızlık istekleri gitgide artmaktaydı. Böylece, yıllar ilerledikçe bağımsızlık, Ermeniler için bir saplantı haline geldiyse de 1876'da Osmanlı Anayasasının duyurulması, Ermenileri sevindirdi. Ancak, bu sevinçle bir süre devleti övdülerse de, daha sonra Osmanlı parlamentarizminin kendi bağımsızlıkları yolunda bir engel olabileceğini düşünerek yeniden kendilerine eğitim ve yönetim ayrıcalıkları sağlayacak reformlar istemeye başladılar.

Rusya'nın galibiyetiyle sonuçlanan 1877-78 Osmanlı-Rus savaşının ardından imzalanan 3 Mart tarihli Yeşilköy (Ayastefanos) Antlaşması ile Ermeniler Osmanlı idaresine karşı çıkma olanağını yakaladılar. Şöyle ki, Antlaşmaya göre, Ermenilerin beklediği radikal reformlar konusunda devlet Rusya'ya geniş yetkiler vermekteydi (Madde 16). Ne var ki İngiltere, Fransa ve Almanya sözü verilen reformların denetlenmesi konusunda Rusya'ya verilen yetkinin boyutlarından endişeye kapılarak bu anlaşmanın yerine 7 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşmasının geçerli olmasını sağladılar. İçeriğindeki 61. Madde ile aynı yetkileri bu kez dört büyük devlete yayan Berlin Antlaşması, bu devletlerin Osmanlı-Ermeni ilişkileri kapsamındaki tüm konulara müdahil olmalarının önünü açan bir dönüm noktası olurken bu anlaşma ile Ermeni sorunundan Avrupa diplomasisinde resmen ilk kez söz edilmiş oldu.¹⁰ Bundan sonra, batılı büyük güçlerin tam desteğine ve Berlin Antlaşması'nın 61. Maddesi'ne dayanan Ermeniler, söz verilen reformları yerine getirmesi için Osmanlı devletine sürekli ve yoğun baskılar yaptılar. Ancak, ilgili devletlerin hepsi söz verilenleri yerine getirmenin Osmanlı devletinin

9 Louis Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Los Angeles: 1963, ss.26-27

10 Charles Vertanes, *Armenia Reborn*, New York:1947, s. 15

kapasitesini aştığının farkındaydılar. Nitekim reformlar, her gündeme getirildiğinde ertelendi. Bu durum Osmanlı Ermenilerinin yönetime düşmanlığını tetiklerken Osmanlı toprakları dışındaki Ermenilerin 93 Harbi diye de anılan Rus savaşından sonra ayaklanma planları ve propagandası yapmak üzere kurdukları ihtilalci Taşnak, Hınçak ve Armenekyan derneklerinin etkisi altına girmelerine yol açtı.

İlerleyen yıllarda İmparatorluk toprakları yabancı ülkelerde kurulan bu derneklerin girişimleriyle başlatılan birçok harekete sahne olurken, Avrupa devletleri tarafından desteklenen Ermeni ayaklanmaları Osmanlı misillemeleri ile karşılandı. Türk ve Ermeni halkları birbirlerine karşı şiddet uygularken çok kan döküldü. Her iki taraftan da onlarca cana mal olan talihsiz olaylar Türk-Ermeni ilişkilerine giderek daha da fazla zarar verirken, büyük güçler de Osmanlı devletini zayıf düşürme emelleri doğrultusunda yol aldılar.

Büyük devletlerin güçsüz bir Osmanlı devleti hayali, 1911–1913 yıllarındaki Trablusgarp ve Balkan Savaşları yenilgileri sonunda gerçekleşti. İkinci Balkan Savaşı'nda Edirne'nin Türkler tarafından yeniden ele geçirilmiş olmasına karşın, Osmanlı ordusunun savaşacak durumunun kalmadığı ortaya çıkınca Hükümet ordunun can damarı olan kara kuvvetlerinde düzenlemeler yapılması için Almanya'nın desteğine başvururken aynı yardımı donanma için İngiltere'den, jandarma kuvvetleri için de Fransa'dan istedi. Bu ara Balkanlarda istediği şekilde tutunamayışının huzursuzluğunu yaşayan Rusya ise, Alman General Liman von Sanders'in Osmanlı Birinci Ordusu Komutanlığı'na atanması ile yeni bir hayal kırıklığı daha yaşadı: Almanya'ya askeri yardım karşılığında verilen büyük yetkiyle Türk ordusunun Alman yayılcılığının bir aracı haline geleceği ve Rusya'nın Boğazlar üzerinde kontrol sağlama amacına gölge düşüreceği kuşkusuzdu. Rus Dışişleri Bakanı Serge Dmitrievich Sazanov bu noktayı değerlendirerek o an için Rus çıkarlarının Boğazların başka bir devlet karışmadan Türklerin elinde kalmasını gerektirdiğine karar vererek yüzünü gelecekte siyasi olarak bölünmesi kaçınılmaz görünen Doğu Anadolu'ya çevirdi. 1914 yılı Şubat ayında, İkinci Balkan Savaşından sonra göç Türkiye'ye göçmek zorunda kalan Balkan Müslümanlarının bir kısmının da yerleştirildiği bu bölgede Hıristiyan ile Müslüman toplum temsilcilerinden oluşan meclislerin kurulmasını ve bunların işleyişini kontrol etmek üzere gönderilecek yabancı genel müfettişlerle birlikte reformların denetlenmesi görevini de üstlendiği Türk-Rus Konvansiyonu imzalayarak bir kez daha bölgedeki Ermenileri Rusya için özel imtiyazlara sahip bir bölge oluşturulması hedefi doğrultusunda kullandı.¹¹

Bu ortam içinde Birinci Dünya Savaşı başlarken, Türk toprakları üzerinde ekonomik etki bölgelerinin resmen tanınması, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun

11 Marion Kent, *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Londra: 1984, s. 96

dağılması, birbirine düşman iki bloğun da beklentileri arasındaydı. Almanya ile anlaşılan Osmanlı İmparatorluğu 1914 Ekimi'nde savaşa girdiğinde, Osmanlı Ermenilerinin çoğu, yukarıda değinilen süreçte İtilaf bloğu için çarpışmaya hazır bir silahlı güç haline gelmişlerdi.

Osmanlı'nın savaşa girmesini izleyen aylarda, Osmanlı orduları Kafkasya, Mısır ve Gelibolu cephelerinde savaşırken, İtilaf ülkeleri Ermenileri bir kez daha piyon olarak kullandılar. İhtilalci derneklerin silahlandıkları Ermeniler tüm Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yayılarak Ermenilerin geri kalanını da hükümete karşı kıskırtırken, İtilaf ülkelerinin büyükelçilikleri ve konsoloslukları casusluk bile yaparak bu derneklerin eylemlerini destekledi ve kolaylaştırdı. Böylece ülkenin varlığını tehdit eden bir savaşa girmiş olan Türkler, bir yandan da iç düşmanla karşı karşıya kaldılar; Sivas-Kayseri hattıyla Muş-Bitlis'i de kapsamak üzere Kars'tan Halep'e kadar olan çizgi üzerinde Osmanlı ikmal yolları kesilirken, askerlerin yanı sıra sivil halk da Osmanlı ordusuna katılmayı reddeden Ermenilerin oluşturduğu gerilla birliklerinin saldırılarına uğradı.¹² Çok cepheli bir savaşta sıkışmış durumda kalan Osmanlı yönetimi, birçok uyarıdan sonra, 1915 Mayısında isyancı Ermenilerin savaş bitene kadar kalmak üzere çarpışma bölgesinin dışındaki farklı bölgelere naklini de içeren önlemlere başvurmak zorunda kaldı. Saptanan bölgelere doğru uzun yolculuklarda yorgunluk, açlık, hastalıktan olduğu kadar kimi yerlerde uğradıkları saldırılarla yüz binlerce Ermeni'nin yaşamına mal olan Tehcir olarak anılan göç, savaşın sonra da Osmanlı İmparatorluğu'nun kanayan yarası oldu.

Amerika ve Ermeniler

Amerikalılar, Ermenileri misyonerlerin yazışmalarıyla tanıdılar. Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerin genellikle küçümsediği, Ermeniler tarafındansa iyi karşılanan misyonerlerin çoğu, yazışmalarında Türkleri yermekteydiler. Bu çerçevede Amerikalılar Osmanlı İmparatorluğunu ve özellikle de Ermenileri misyonerlerin bakış açısıyla tanıırken, Müslüman boyunduruğu altında ıstırap çeken savunmasız Hıristiyanlar olduğuna inandıkları bu ulusu iki toplum arasında Birinci Dünya Savaşından önceki çatışmalarda da yürekten desteklemişlerdi. Bu çatışmalar sırasında misyoner yerleşimlerinin çoğu Ermeniler tarafından saklanma yeri veya silahları için depo olarak kullanılmıştı. Savaş yılları boyunca Amerika'da Ermenilere karşı beslenen sempati, tehcir'den sonra daha da artmıştı. Amerikan hükümeti, misyonerlerin destek kurulu olan Yakın Doğu Yardım Fonu'nu duyarlılığı arttırmak üzere harekete geçirmekten geri kalmadı. Bu kurumun da katkısıyla, kamuoyu ilgisini yüksek tutmak ve Ermenilere yardımı

12 Salahi Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara: 1993, s.390

arttırmak için türlü çalışmalar yapıldı. Tehcir döneminde İstanbul'da Amerikan Büyükelçisi olan Henry Morgenthau, Ermenilerin en güçlü destekçisi olarak İstanbul-Amerikan Yakın Doğu Yardım Fonu-ABD Dışişleri Bakanlığı üçgeni arasındaki ilişkileri yürüttü.¹³ Nitekim bu ara Ermeni Patriği'nin Amerika'nın İstanbul Büyükelçisine gönderdiği telgrafla Amerika'daki ve dünyadaki Ermenilerin maddi desteğini istediği yardım çağrısının, Dışişleri Bakanlığı kanalıyla Yakın Doğu Yardım Fonu Başkanı James Barton'a iletilmesi, Ermenilerle misyoner bağlantılarının kuruluşunda devletin katkısı olduğunun göstergesi olan birçok yazışmadan biriydi. (Ek 1.)

Öte yandan, Amerikan misyonerlerinin hemen hepsinin Osmanlı Ermenileri ile bazılarının da Ermeni ihtilal dernekleri ile yakın ilişkiler geliştirmeleri, misyonerlerin Ermenilerin bağımsızlık atılımlarını desteklediklerini gösterdiği gibi, bu konuda Amerika'nın izlediği yanlı tutumu da kanıtlamaktaydı. Zaten misyonerlerin Ermeni ihtilal dernekleriyle ilişkileri, Osmanlı devleti ile Amerika Büyükelçiliği arasında anlaşmazlık konusu olmaktaydı. Osmanlı hükümeti, görmezlikten gelemediği bu bağlantılarla karşılaştıkça, Amerikan Büyükelçiliği'ne başvurarak böyle ilişkilere adı karışanların yerlerinin değiştirilmesini istiyordu. (Ek 2) Bu çerçevede, ancak 1917 yılında savaşa katılan Amerika, misyonerlerin işlettiği kuruluşlar başta olmak üzere yatırımlarının zarar görmemesi için İttifak Devletlerinin her birine savaş duyurusu yaparken Osmanlılara karşı tarafsız bir tutum sergiledi.

Birinci Dünya Savaşı'nda Amerika

Amerika Birleşik Devletleri, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında Monroe Doktrini'ne sarılarak yansız kalırken,¹⁴ artan ticari bağlarla Avrupa ülkeleriyle ekonomik ilişkilerini sürdürmüştü. Bu süre içinde Amerika'nın dış politikası, Avrupa'daki bloklar arasında ayırım yapmadan devletin çıkarlarını sürdürmeye ve savaş bölgelerindeki yatırımlarını korumaya odaklanmıştı. Söz konusu Osmanlı İmparatorluğu olduğunda, bu çıkarlar ticari yatırımlar veya eğitim kurumları ile sağlık merkezleri gibi Amerikan misyonerleri tarafından işletilen yerler anlamına gelmekteydi. Misyonerlerin Protestanlaştırma etkinlikleri gibi, işlettikleri birimler de Osmanlı Ermenilerine seslendiğinden, bunların yaşıtılması savaştan yıllar önce

13 American Board of Commissioners for Foreign Missions-ABCFM

14 Başkan James Monroe'nun 2 Aralık 1823 tarihinde Kongre'de yaptığı konuşmanın birçok bölümü, ABD tarafından Amerikan dış politikasının prensipleri olarak tanınmış ve Monroe Doktrini olarak anılmıştır: "...özgür ve bağımsız olan ve bunları muhafaza eden Amerikan kıtaları bundan sonra hiçbir Avrupalı güç tarafından kolonileştirilemeyecektir... Avrupa'ya yönelik politikamız... Hiçbir ülkenin iç meselelerine müdahil olmamak, fakat kimseden zarar görmeyecek şekilde dostluk ilişkileri geliştirmek olacaktır."Faukner, U. Harold, *American Social and Political History*, New York: 1952, ss. 191-192.

Osmanlı devleti ile ilişkileri bozulmaya başlayan Ermenilerin desteklenmesini gerektiriyordu. Oysa ilk çatışmaları ardından ilişkilerin gitgide kötüleşmesi, günümüzde bile sorun olan anlaşmazlığı başlatmıştı.

Amerika 6 Nisan 1917 tarihinde Almanya'ya savaş açtığı anda, Hükümet, Osmanlı topraklarındaki misyonerlerinin çalıştırdığı eğitim ve sağlık kurumlarıyla ticari yatırımlarını koruma tedirginliği içinde oduğundan, Osmanlı İmparatorluğu'nu düşman ülkeler arasında saymamaya özen göstermişti. Ermenilerse Amerika'nın verdiği taahhütlerle bağımsızlık hayallerinin gerçekleşebilmesi için bu ülkeye daha bağımlı hale gelmişlerdi. Nitekim kazanacaklarına inandıkları bağımsızlıklarını daha iyi koruyabilmek için, Amerikan misyoner kurumlarında çalışan Ermenilerin pek çoğu Amerikan vatandaşlığına bile geçmişti. Amerika'nın savaşa girişi genelde barış umudu getirirken savaştan sonra toplanacak barış konferansında Ermenilerin iyi temsil edilmesini sağlamak Amerikan hükümetinin en önemseddiği noktalardan biri olmuştu. Hatta devlet yetkilileri, savaşın sonunu beklemeden bu konunun özenle ele alınması için harekete geçmişlerdi:

Bu hazırlıklardan olmak üzere örneğin, ABD Dışişleri Bakanı Robert Lansing, 29 Mayıs 1917 tarihli bir mektupla, Paris'teki Amerikan Büyükelçisi W.G. Sharp'tan doğrudan resmi bir temsilci olarak tanınması kuşku da olsa barış konferansında muhtemel temsilci olması beklenen Ermeni Ulusal Delegasyonu başkanı Boghos Nubar'ın kişiliğini ve konumunu soruşturmuştu. Aldığı olumlu yorumları da vakit geçirmeden Amerikan Kongresi'ne iletmışti. Boghos Nubar ise bu sırada zaten 24 Mayıs tarihli "Barış Konferansı'nda Ermeni Sorunu" adlı bir memorandum¹⁵ ile Bakan Lansing'e halkının otonom Ermenistan talebini iletmışti. Dokuz maddelik bu memorandumda, özerk Ermenistan'ın "Asya Türkiye'sindeki tüm Ermeni topraklarını [yani] altı il (olarak tanınan) Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Mamuret-ül Aziz ve Sivas, Kilikya ile Akdeniz'de Mersin ve Alexandratta limanları, Karadeniz'de ise Trabzon topraklarını içermesi" gerektiği ifade edilmişti. Ayrıca Ermeni devletinin öncelikle büyük güçlerin koruması altında olduktan bir süre sonra, bağımsız bir parlamentonun yönetimine bırakılması da istekler arasında yer almışti. (Ek 3)

Bu gelişmeler süregelirken ABD'nin savaşa girmesi iki bloğun da kaderini belirledi ve yukarıda belirtildiği gibi yaklaşan barışın habercisi oldu. Savaşan tüm devletler kendi önlemlerini almaya başlarken, ABD Başkanı Woodrow Wilson'un ABD'nin barış görüşmelerinde önemli bir rol oynamaktaki kararlılığı onu Ermenilerin yoğun olduğu düşünülen bölgeler hakkında değişik yöntemlerle bilgi toplamaya itti.

Osmanlı İmparatorluğuyla savaş halinde olmamasına karşın, Osmanlı Ermenileriyle yakın temasları ABD'nin Osmanlı topraklarına ilgisini arttırmışti. Bu

15 *Foreign Relations*, 1917, Ek 2 Bölüm I: Continuation of the War- Participation of U.S. ss.792-795

nedenle, ABD hükümeti Osmanlı topraklarında Amerikan çıkarlarını ilgilendiren askeri, coğrafi, idari ve ekonomik koşulları araştırmak ve rapor etmek üzere bir yandan bazı akademisyenleri görevlendirirken bir yandan da değişik inceleme komisyonları oluşturdu. Ermenilerin yoğun oldukları bölgelerde konuşlanmış misyoner kuruluşları kuşkusuz bu araştırmalardaki en duyarlı noktalar olacaktı. Bu meyanda, bazı Avrupa devletlerindeki Amerikan temsilcilerine de Osmanlı İmparatorluğu topraklarındaki Ermenilerin ekonomik durumu, Türkler ve Kürtlerle olan anlaşmazlıklarını da kapsamak üzere yaşam koşulları hakkında farklı görüşleri öğrenmek amacıyla danışılmıştı. Petrograd'daki (Saint Petersburg) ABD Büyükelçisi William P. Cresson'un Dışişleri Bakanı Lansing'e hazırlayıp sunduğu 15 Nisan 1917 tarihli rapor bu hususlarda ayrıntılı bilgiler içermektedir. Bu uzun rapor Türk-Ermeni ilişkilerinin kötüye gitmesinin altında yatan nedenler, Ermeni-Kürt çatışmasının ayrıntıları ve farklı devletlerin Osmanlı toprakları üzerindeki emellerine ilişkin görüşler içermekteydi. Cresson raporunun başlangıcında şöyle yazmıştı:¹⁶

“Akıllarda tutulmalıdır ki yakın zamana kadar, Türk sınır bölgelerinde yaşayan Ermeniler Müslüman komşularıyla dostluk temelinde beraber yaşamışlardır. Güvenilir otoritelere göre (örneğin Lynch ve Sykes), bugünkü üzücü durum, 1878 tarihli Berlin Kongresi'nin yol açtığı huzursuzluk ve böylece bozulan ilişkilerden kaynaklanmaktadır.”

Daha önce de bahsedildiği üzere, 1878 yılından beri Osmanlı Ermenileri ilkin özerlik, daha sonra ise bağımsızlık talebinde bulunmuş ve büyük güçleri, üzerinde devlet kurmayı amaçladıkları topraklarda nüfus üstünlüğüne sahip olduklarına, bağımsızlığı hak ettiklerine ikna çabası içine girmişlerdi. Ancak Cresson'un raporu şöyle devam etmektedir:

“... Türklerin bağımsız bir Ermeni devletini reddetmelerinin temelinde yatan iddialarının başında Ermenilerce üzerinde hak iddia edilen Türk topraklarında Ermenilerin bir millet veya çoğunluk olarak var olmadıkları gerçeği bulunuyorsa da, söz konusu topraklardaki Ermeni nüfusunun azalmasının tehirden kaynaklandığı da iddia edilmektedir.”

Rapor Doğu Anadolu'da gözlemlerde bulunduktan sonra Ermenilerle ilgili bir kitap yayımlayan (Armenia, Travel and Studies, London, 1901) H.F.B. Lynch'in 1890 yılında Ermeni topraklarındaki nüfus durumuyla ilişkilendirdiği aşağıdaki tabloyu da içermektedir. Bu tablo aynı zamanda Doğu Anadolu'da iç içe yaşamalarından kaynaklandığı varsayılan Ermeni-Kürt çatışmasına ilişkin farklı bir görüş açısını da içermektedir:

16 ABCFM 353, Roll 6, 15 Nisan, 1917

Vilayetler	Müslümanlar	Hıristiyanlar
Van	52,229	75,644
Bitlis	145,494	97,184
Harput	182,000	93,000
Diyarbakır	45,580	15,000
Erzurum	428,495	109,000
Toplam	853,758	389,828

“Bununla birlikte, büyük güçlerin gönül rahatlığıyla almış oldukları kararlar, her zaman Bab-ı Âli’ye Kürtlerin doğal haklarını göz ardı eden bir dille yazıldığından, Kürt aşiretlerinin güç bastırdıkları sabırları taşımış ve tarihte ilk defa Bab-ı Âli’nin bu_asi tebaası, çıkarlarını İstanbul hükümeti ile birleştirerek Hıristiyan komşularının aleyhinde bir konuma gelmiştir. Üstelik Kürtler ve Ermeniler arasındaki farklılıklar her zaman siyasi ve dinsel olmaktan çok ekonomik olmuştur...”

“... Özellikle yukarıda belirtilen durumlardan haberdar olmayan kişiler arasında bağımsız bir Ermenistan için çalkalanmaların devam etmesi ihtimali bulursa da, aydınlar ve liberal düşünen Kafkasya Ermenileri arasındaki genel izlenim, kendilerine Rus sınırları içinde bağımsız yaşayacakları bir yer ve gelecek sağlanacağıdır....”

Rapor ilgilileri 1915 tehcirine farklı bir bakış açısı ile bakmaya çağıran ilginç bir bilgi de sunmaktadır. Bu Otto Oelmann’ adlı bir Alman teğmenin yanında kurye olarak çalışmış olan Marc Toroyan adlı Halepli bir Ermeni’ye ilişkin bilgilerdir. Toroyan’ın Cresson’a yaptığı açıklamalar, tehcirin karar sürecinde Almanya’nın rolüne odaklanmıştır:

“Bu şahısın ifadesindeki ilgi çekici gerçek, Gillion Ermenilerinin (Tarsus, Suriye ve İskenderun’un iç bölgeleri) yakın zamanda gerçekleşen katliamlarda, genel bir politikanın parçası olarak dahi bile olsa taciz edilmedikleridir. Bunlar, coğrafi konumları gereği, Rusya idaresi altında“özgür ve otonom bir Ermenistan” için yapılan devrimci propagandaya bulaşmamış görünmektedirler.

“Jön Türkler bu faal endüstri bölgesi Gillion’un Ermenilere sunduğu ekonomik olanağı kavramışlar ve tehcirle, Ermenileri kendilerinin yararlanabilmesi için bu bölgeden çıkarmayı hedeflemişlerdi. Nitekim trajik bir gerçek, Fırat’ın katliamların daha ötesine yayılmadığı bir “ölü sınır” haline gelmesidir.

“Ancak Almanlar, Hıristiyan kardeşlerini kendi müttefiklerince uygulanan bu korkunç politikadan koruma çabası gösteriyor olsalar da, yerel Ermenilerin tanıklıklarıyla, bir kural olarak Alman ve diğer subayların sürekli olarak tam bir yer değiştirme politikası uyguladığı ve hatta bu olaylara insanı kötümserliğe düşürecek bir şekilde kayıtsız kaldıkları anlaşılmaktadır. İfadeler incelendiğinde görülen, Almanlarla sözleşmeli işçiler olarak Bağdat Demiryolu inşaatında çalışan Ermenilerin saldırılardan korunmuş olmalarının Almanya hesabına işçi olarak çalışmaları sayesinde olduğu izleniminin egemen olduğudur. Tehcirdeki katliamların, (sınır bölgesi Ermeni nüfusu arasında tüm tehcir sürecinin planlayıcısı olarak tanınan ve lanetlenen) Profesör Rohrbach’ın Bağdat demiryolu hattında Arapların da çalıştırılması önerisi üzerine başlatıldığını öne sürmek de yerinde değildir.

“En kötüsü, olayların Almanya’nın müttefiklerinin aktif ve muhtemelen tehlikeli siyasi bir unsuru Rus etkisinden çıkarma çabasını yanlış anlaması veya hatalı bir şekilde uygulaması ile sonuçlanan bir plan yapmış olması ihtimalidir. Avrupa’nın Doğu’daki itibarı adına Almanya’nın bir gün o dönemde gerçekleşen olayları tekrar düşünme gerekliliğini hissedeceği umulmaktadır. Bu da Alman Hükümeti’ne düşen ağır bir yükür. Bu bölgede görevlendirilmiş olan askerlerinin saygınlığını korumak için, Almanya o dönemin koşulları altında, sadece İstanbul’da sergilediği yüksek itibarını neden Türkiye’deki askeri infazların ve dolaylı olarak Alman askeri kontrolü altındakiler tarafından İstanbul’dan verilen kasıtlı katliam emirlerinin engellenmesi için kullanmadığını açıklamak durumunda kalacaktır.”

ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau’nun Ermenilerin toplu tehcirinin Türklere tamamen yabancı bir yöntem olduğunun altını çizerek muhtemelen bir Alman önerisi, başka bir deyişle “tamamen Alman” projesi olduğunu belirtmesi de dikkate alınınca,¹⁷ yukarıdaki varsayım tek kalmamaktadır.

Cresson, raporun “Gizli” olarak işaretlenmiş bir bölümünde, Rusya’nın İstanbul ve Çanakkale boğazlarına hükmetme arzusunu “mevcut hükümetin yüksek düzey yetkililerince de desteklenen bir yeni-Slav hareketi” olarak nitelendirmektedir. Teğmen ayrıca, Amerikalı misyonerlerinin Osmanlı Ermenileri arasındaki ayrıcalıklı durumuna işaret ederek, Amerikan yatırımları ile “misyoner okullarında verilen eğitim sayesinde Amerika ve Orta Doğu arasında sürekli olarak gelişerek ticari değer kazanan” Amerikan etkisinin önemini vurgulamaktadır.

Raporun geri kalan kısmı, Amerika savaşa girdiğinde, barış görüşmeleri boyunca oynayabileceği rolü Ermenilerin peşinen kabul ettiği çoğu Amerikan yetkilileri

¹⁷ Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau’s Story*, New York: 1918, s. 366

tarafından bilinen gibi noktaları içeriyordu. Zaten yaklaşan barış konferansına hazırlık yapan Ermeni ileri gelenleri, Amerikalıların desteğine layık olduklarını kanıtlayabilmek için Amerikan hükümetine, yalnızca savaş bölgesine dair niyetlerini değil, aynı zamanda toplumsal sorunlarını bile dikkatle danışıp görüş sormaktaydılar. Örneğin, Ermeni Ulusal Federasyonu Başkanı Miran Sevasly'nın, ABD'deki Ermeni Ulusal Delegasyonu'nun başkanı olması konusu gündeme geldiğinde Ermeni lideri Boghos Nubar, Amerikan Dışişleri Bakanı Lansing'e başvurarak onun bu kararı teyit etmesini istemiş, hemen de Bakan'dan cevap almıştı. (Ek 4) Benzer bir şekilde, "özgür Ermeniler" bayrağı altında ve Fransa'dan ayrı olarak İtilaf bloğu için savaşabilmek için ayrı bir askeri birlik kurulmasını önerirken de ABD yetkililerinden onay ve destek istemiş, izlemeleri gereken yöntemler hakkında prosedürler konusunda rehberlik almışlardı. (Ek 5)

Rusya ve Ermeniler

Birinci Dünya Savaşı başında Rusların Doğu Anadolu'yu işgal etmesi, Osmanlı Ermenileri ile Rus kuvvetleri arasındaki işbirliğini arttırmıştı. Osmanlı İmparatorluğunun savaşa girmesinden önce bile, Zeytun Ermenileri Osmanlı bayrağı altında olmayı reddederek ayaklanmışken, Trans-Kafkasya, Türklere karşı savaşmak için Rus ordusuna katılmak üzere bölgeye gelen Ermeni gönüllülerle dolup taşıyordu. Nitekim Çar, 14 Ekim'de Osmanlıların Sivastopol'ü topa tutması üzerine Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş açtı. Taşnaksutyun da aynısını yaptı: Rus ordusu Türk sınırını geçme emri aldıktan sonra Ermeni ihtilalcileri hemen sivil Ermenilere silah ve mühimmat dağıtmaya başladı. Türkler, sınır ihlallerine direnmelerine karşın Doğu Anadolu'da ilerleyen Ermeni-Rus kuvvetleri karşısında ağır kayıplar verdi ve Van şehri düştüğünde katliama uğradılar. Zaten Van olayı, Jön Türklerin yer değiştirmeye başvurmalarının temel sebeplerinden birisi olmuştu.

Bu olaylara karşın silahlı Ermenilerin desteğini kabul etmiş olan Çarlık hükümetinin, onların yinelenen bağımsızlık taleplerine uymak gibi bir niyeti yoktu. Hatta Ermeni-Rus ilişkileri daha Van olayları sırasında bile gerilmişti.¹⁸ 1916 yılının ilerleyen aylarında Rus ordusu Türkiye'nin doğusunun ve Trabzon, Erzurum ve Erzincan'ın kontrolünü ele geçirdikçe, Ermeniler Çarın kendilerine yönelik politikasının eski sıcaklığını kaybettiğini anlamaya başlamışlardır. Kanunsuzluk ve yağmacılıkla suçlanan Ermeni gönüllüler, Rus hükümeti tarafından dağıtılmış ve göçmenlerin geçerli mülkiyet belgelerini sunmadan bölgelerine dönüşleri yasaklanmıştı. Ermenilerin özerklik umutları ise 18 Haziran 1916'da "Savaş Hakkıyla İşgal Edilmiş Türk Bölgelerinin Geçici Yönetimi İçin Kurallar"ın

18 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: 1976 ss.593-609

yayımlanması ile sona ermişti.¹⁹ Rus Genelkurmay Başkanlığı'nca yayınlanan ve Rus askeri yönetimi altında bulunan tüm bölgeler için geçerli olmak üzere Osmanlı topraklarının doğusunu askeri yönetimin idaresi altına alan bu kurallar içerisinde “Ermenistan” veya “Ermeni” kelimeleri geçmemektedir. Çarlık mutlakiyetçiliğini yansıtan “Adalet ve düzenin kurulması ve korunması, Rus hükümdarlığına tabi olmak şartı ile bölge sakinlerinin yaşam, onur, mülkiyet, dini-sivil özgürlüklerinin korunması, Rus hükümeti nezdinde tüm milletlerin eşit sayılması ve tüm sakinlere özgür ve huzurlu iş hakkının garanti edilmesi” dizeleri ancak Ermenilerin hayal kırıklığının haklı çıkmasına yaradı.²⁰ Sonuçta, Ermeni topraklarının doğrudan ve koşulsuz olarak Romanov İmparatorluğu'na bağlanması süreci başlamıştı. Savaştan önce ve Rusya dışında var olan herhangi bir Ermeni sorunu ile Ermeni otonomisi öngören herhangi bir usulün varlığının durumu daha da karmaşık hale getireceğini vurgulayan Kafkasya Genel Valisi Grand Dük Nicholas, düşüncelerini şöyle dile getirmişti:

“Benim kanaatim şudur ki, Genel Valiliğinin idaresi altındaki Müslümanlar, Gürcüler ve Ruslar gibi tüm Rus Ermenileri de Rusya'nın aynı haklara sahip uyrukları olduğundan, bugün Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde ne bir Ermeni sorunu vardır, ne de böyle bir sorunun ortaya çıkmasına izin verilmesi söz konusudur.”²¹

Ancak Rusya'daki Çarlık rejiminin ömrü savaşın sonu gelmeden son buldu.

Bolşevik Devrimi ve Gizli Antlaşmalar

Bolşevik Devrimi, savaşın ve Ermenilerin kaderini belirleyen önemli bir faktör olmuştur. Tıpkı Amerika'nın savaşa girmesi gibi, Bolşeviklerin savaştan çekilmesi de savaşın sonunun yaklaştığının bir göstergesi oldu.

Ermeniler, bağımsızlıklarını destekleyeceğine güvendikleri Rusya'ya duydukları güvenle, Büyük Savaş boyunca tüm olanaklarıyla İtilaf ülkelerine özellikle Rus cephesinde katkıda bulunmuşlardı. Ancak, savaşın sonuna doğru meydana gelen gelişmeler, beklentilerinin beyhude olduğunu gösterdi. Devrimin ardından Bolşevik Hükümeti Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilaf Devletleri tarafından gizli bir şekilde bölünmesine ilişkin belgeleri açıklayınca, Ermeniler de gerçeklerle yüz yüze kaldılar: Şöyle ki, savaş boyunca, İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya, stratejik ve ekonomik çıkarlar gözettiler, Osmanlı topraklarını birçok gizli antlaşma

19 Richard G. Hovannisian, “The Allies and Armenia 1915-18”, *Journal of Contemporary History* 3, Jan 1968 s. 163

20 Richard G. Hovannisian, “The Allies and Armenia...”, s.164

21 Richard G. Hovannisian, “The Allies and Armenia...”, s.165

yaparak aralarında kâğıt üzerinde de olsa paylaşmışlardı. Bunu içeren belgelerin açıklanmasıyla Ruslarla Fransızların Doğu Anadolu ve Kilikya'yı da içererek Ermenilerin bağımsız bir Ermenistan kurma beklentilerini tamamen göz ardı eden tasarıları ortaya çıkmıştı. İngiltere'nin de onayladığı Sykes Picot Antlaşması ile Doğu Anadolu'da paylaşılan Osmanlı topraklarında bile Ermeniler için bir alan ayrılmamıştı. Ancak durumdan, 24 Kasım tarihinde Bolşeviklerin yaptığı açıklamaya kadar haberdar olmayan Ermeniler, yine de bağımsız bir devlet için ümitlerini kaybetmediler. Öngördükler devletin sınırlarının Kilikya'yı da kapsayacak şekilde Karadeniz'den Akdeniz'e kadar uzanması veya Türkiye'nin kuzeydoğusunu kapsamasıysa her halde İtilaf ülkelerinin kendileri için düşündükleri toprakları da içermekteydi.²²

Ermenistan sözünün geçmediği gizli toprak paylaşımını öğrenmek, daha önce kendi davalarını destekledikleri için Rusya'ya olduğu kadar İngiltere ve Fransa'ya da güvenen Ermenilerde büyük hayal kırıklığı yarattı. Aslında Ermenilerin beslediği umut, 1916 yılından Ulusal Ermeni Delegasyonu'nun Anadolu'ya yapılacak olan sefer için gönüllü arayan Fransız hükümetine hemen askeri katkıda bulunmalarını sağlamıştı. Üstelik Boghos Nubar'a, gizli antlaşmaların ikincisi olan Londra Antlaşması çerçevesinde Fransız etki alanı olarak ayrıldığı anlaşılan bölgede çok geniş muhtariyet söz verilmişti (Ek 6). Böylece farklı bölgelerden Ermeni gönüllüler Fransız komutası altında, daha sonra Legion Armeniense diye adlandırılan Legion d'Orient'a katılarak, Kilikya'ya sahip olmak üzere savaşmak için harekete geçmişlerdi. Kafkasya'da, Türklerle Almanlara karşı savaşan ve çarpışmalar sona erdikten sonra bile bu cepheyi bir yıl daha ayakta tutan gönüllüler gibi, Ermeniler çarpışmalar kesildikten sonra Kilikya Cephesi'nde kalmayı sürdürmüşlerdi.²³ Hatta Fransa'nın Ermeni gönüllüler için duygularını Boghos Nubar'a Clemenceau şu sözlerle 14 Temmuz 1918'de iletilmişti:

*“Özverili Ermenilerin, müttefiklere olan sadakatleri, Yabancı Lejyona, Kafkasya Cephesi'ne ve Legion d'Orient'a yaptıkları katkılar, Fransa ile olan bağlarını güçlendirmiştir. Fransız hükümetinin de İngiltere gibi, Ermeni ulusunu kaderi, insanlık ve adaletin mutlak yasalarına göre şekillenmesi gereken halklar arasında görmekten vazgeçmediğini bildirmekten mutluluk duyarım.”*²⁴

İngiltere savaş boyunca bağımsız bir Ermenistan kurulmasının savaş öncelikleri arasında yer aldığını tekrarlamış, hatta İngiliz Dışişleri Bakanı Balfur, 6 Kasım 1917'de Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada İngiltere'nin Ermenilerin

22 Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara:1976, s. 45-47

23 *Ayrıntılar için Ek 6'ya bakınız.*

24 Richard G. Hovannisian, “The Allies and Armenia...”, s.151.

özgürlüğe kavuşturulacağı sözünü vermişti. Bu konuşmadan hemen sonra 20 Aralık'ta İngiltere Başbakanı Lloyd George, aynı mekânda şöyle demişti:

“Mezopotamya’ya ne olacağı, Barış Konferansı’na buluşmasına bırakılmalıdır, ancak asla gerçekleşmeyecek tek şey bu bölgenin Türk tiranlığına bırakılmasıdır... Aynı şey kendilerini koruması gerekenlerin katlettiği masumların kanı ile ıslanmış ülke, Ermenistan için de geçerlidir.”²⁵

Ermeniler bu sözleri henüz savaş sonra ermeden ve gizli antlaşmaların açıklanmasıyla, kaderlerine terk edildiklerini öğrenmeden önce duymuşlardı. Ancak, müttefiklerin sözleriyle uygulamaları arasındaki çelişki çok çarpıcıydı ve savaşın sonu yaklaştıkça bu durum daha da belirgin oldu.

Rusya'nın çöküşü ve Bolşevik Devrimi üzerine Ermeniler hakkındaki tartışmalar farklı bir görünüme büründü. Rusya'nın 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Osmanlı'nın kurulacak Ermeni devleti içinde kalacağı varsayılan Doğu illerini geri vererek savaştan çekilmesi, Ermenilerin bağımsız devlet umutlarını azaltmıştı. Ne var ki, Bolşeviklerin yönetime el koyması Ermeniler gibi, Gürcistan ve Azerbaycan'ı da heveslendirmiş, ancak, yeni hükümetin katı merkezîyetçi kimliği kısa bir zaman içinde ortaya çıkmış ve bu üçlünün oluşturduğu Kafkaslar olası Cumhuriyet'i henüz tanımadığından, her birinin Mayıs ayının sonunda bağımsızlıklarını ilan etmesiyle üçe bölünmüştü.²⁶

Bu gelişmeler sırasında Bolşeviklerin Çarlık döneminin savaş hedeflerini reddetmesi, İngiltere ve Fransa'yı savaş yılları politikalarını gözden geçirmeye zorladı. Artık Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasının önlenmesi konusunda hevesli olmamalarına karşın, her iki ülke de gizli antlaşmaların açıklanmasıyla, Osmanlı topraklarındaki ekonomik çıkarlarını koruyabilmek için Osmanlılarla ilgili konularda tarafsız kalmaya itilmişti. Dolayısıyla, Lloyd George, Ocak 1918'in başındaki sözlerinde Ermeniler konusunda eskisi gibi koruyucu bir tavır takınmayarak Osmanlılara bakış açısının yumuşadığını anlatmaktaydı:

“Ne Avusturya-Macaristan'ı yok etmek ne de Türkiye'yi başkentinden, Türklerin egemen olduğu zengin ve şanlı Anadolu ve Trakya'dan etmek için savaşmaktayız... Türk ırkının anavatanında, Akdeniz ile Karadeniz arasında geçiş sağlayan uluslararası hale getirilmiş ve tarafsız kılınmış başkenti İstanbul olan bir Türk İmparatorluğu'nun varlığına muhalefetimiz bulunmasa da, bizim düşüncemiz Arabistan, Ermenistan, Mezopotamya,

25 Richard G. Hovannisian, “The Allies and Armenia...”, s. 148.

26 Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi* vol. III Bölüm IV, Ankara: 1967, s. 175-192

Suriye ve Filistin'in her birinin ulusal koşullarının tanınması gerektiğidir. Bu tanınmanın kesin şeklini burada kararlaştırmak gerekme de, bahsettiğim topraklarda eski egemenliklerin tekrar kurulmasının olanaksız olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Müttefiklerimizle öbür unsurlar hakkında tasarılarımızla ilgili yeterince bilgi alışverişi yapılmıştır. Ancak, şunu söyleyebilirim ki Rusya'nın dağılmasıyla bu ülke ile yürütülen yeni müzakerelerin farklı boyutlar kazandığından önceden saptanan düzenlemelerin koşulları da değişmiştir. Bu değişiklikleri müttefiklerimiz ile görüşmeye her zaman olduğumuz gibi bugün de hazırız".²⁷

Değınilen değışiklikler gerçekteştıkçe Ermeniler de yıllardır güvendikleri güçlerin gerçek yüzlerini görmeye başladılar. Nitekim "çıkarcı politikalar Ermenilere verilen vaatleri boşa çıkarmıştı."²⁸ Paris Barış Konferansı boyunca, İtilaf ülkelerinin taahhütlerin güçlü savunucuları olmadıkları tekrar tekrar ortaya çıktı. Nitekim İngiliz ve Fransız hükümetlerinin, 1918 Mayısında kurulan Ermenistan Cumhuriyeti'nin tanınmasını Ocak 1920'ye kadar ertelemeleri bu ülkelerin Ermeniler arasındaki saygınlığını neredeyse yok etti. Bu erteleme, bağımsız bir Ermenistan'ın müttefiklerin savaş amaçlarından birisi olduğuna inandırılan Ermeniler için kötü bir sürpriz olmuştu.²⁹

Paris Barış Konferansı

Müttefiklerin yeni Ermeni cumhuriyetini tanımaktaki isteksizliği yaklaşmakta olan Paris Barış Konferansı'nda Ermenilerin temsil edilmesini de bir sorun haline getirdi. Bolşevik devriminin doğurduğu belirsizlik, İtilaf ülkelerinin bu tavrı ile daha da kötü bir hal alınca konferans öncesinde ABD Başkanı adına bazı hazırlıklar yapmak üzere Wilson'un danışmanı olarak Avrupa'ya gelmiş olan Albay Edward M. House'u Ermenilerin temsil sorununu yeniden gözden geçirmeye zorladı. House'un bu çerçevede müttefik ülke temsilcileriyle yaptığı toplantının ardından, Rusya'nın içinde bulunduğu durum dolayısıyla Rusya'da yeni kurulan, ancak henüz tanınmamış hükümetlerin temsilcilerinin konferansa katılmalarının uygun olmayacağını bildiren bir ortak bildirge yayındı. Ancak bu bildirgede, Kongre'ye üye olarak alınmayan Ermeniler, Filistin Yahudileri ve Araplar gibi ulusal grupların temsilcileri aracılığıyla seslerini duyurabileceklerinin altı çizilmişti. Savaşan güçler arasında bulunmayan Ermenistan'ın durumunun da görüşmeler sırasında ele alınacağı, bu şekilde anlaşılmıştı.

27 Eliot Grinnell Mears, *Modern Turkey*, New York: 1924, s. 622-23, Manchester Guardian, 7 Ocak, 1918

28 Richard G. Hovannisian, *The Armenian Holocaust, A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923*, Cambridge: 1980, s. 15.

29 Vernon V. Aspaturian, "Armenia in the World Arena 1914-1921", *Armenian Review* Vol.46, sayı. 1-4 s.181-184 (1993) s. 119.

Paris Barış Konferansı'na katılacak olan devletlerin 1920 Ocak ayı başında yayımlanan listesi büyük devletlerin vardıkları karar çerçevesinde Ermenistan temsilcilerini içermemekteydi.³⁰ Ermeni toplulukları bu listeyi protesto ederken, Başkan Wilson Boghos Nubar'a Ermeni temsilcilerin konferansa çağırılmasını sağlayamasa da, Ermenistan'ın kendi davasını sunabilmesine olanak sağlayacağına söz verdi. Ne ki, Başkan Wilson'un iyi niyetine karşın, ABD'nin Ermenistan Cumhuriyeti'ni “*de facto*” tanıması ancak 19 Ocak'ta gerçekleşti. Bu tanıma hemen geri çekildiyse de, 23 Nisan 1920'de tekrar geçerlik kazandı.³¹ Öte yandan, daha önceleri bir Ermeni Cumhuriyeti bulunmadığından Ermenilerin Türkler karşısında yabancı bir düşman güç olarak kabul edilip edilmeyeceği sorgu götürse de Boghos Nubar, bu ülke adına konferansa resmi katılım hakkı için ısrarlarını görüşmeler boyunca, hatta Sevr Anlaşması'nın imzalanmasından sonra bile sürdürdü. Hatta Nubar, Aralık ayı başında verdiği bir memorandumla Konferans katılımcılarına Ermeni gönüllülerin topraklarını kurtarmak için geleneksel düşmanlarıyla, yani Türklerle savaşmaya hazır olduklarını duyurdu (Ek 7).

Ermenilerin değinilen tüm çabalarına karşın, İngiliz ve Fransız hükümetlerinin savaş yılları vaatleri konusunda çelişkili davranışları, ABD Kongresi ve Başkan Wilson arasındaki düşünce farklılıkları ve Kurtuluş Savaşı, beklenen birleşik Ermeni Devleti'nin kurulmasını engelleyen etkenler oldu.

Barış Anlaşması'na Doğru

Başkan Wilson 8 Ocak 1918'de Amerikan Kongresi'nde yaptığı önemli konuşmasında, dünya barışına temel oluşturacağı öngörüsü ile hazırladığı 14 maddelik bir ilkeler paketi açıklamıştı. Tüm ulusların “kendi kaderini tayin hakkı” ilkesi üzerine geliştirilmiş olan bu ilkeler tüm ülkeler tarafından “Wilson'un 14 İlkesi” adıyla kabul edildi. Bu ilkeler, ülkelere açık diplomasi, toprak isteklerinin tarafsız çerçevesinde saptanması, denizlerde seyir hakkı ve ekonomik engellerin kaldırılması gibi koşullar içermekteydi. Milyonlarca insan tarafından barışın müjdesi olarak görülen bu koşullar müzakerelere de zemin oluştururken ilkelere ulusların barış içinde bir arada yaşayabilmeleri için bir ortaklığının kurulmasını öngörenine dayanarak duyurudan iki yıl sonra Milletler Cemiyeti kurulacaktı. Savaşan ülkelerin hepsi de barış özlemiş içinde olduklarından savaşı sonlandıran ateşkesler ve barış antlaşmaları da 14 İlke'ye göre hazırlandı. Bunlardan aşağıdaki 12. ilke doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'na yöneltilmişti:

30 Richard G. Hovannisian, “The Allies and Armenia...”, s. 167

31 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia*, Unpublished PhD Thesis Ohio, 1967, s.208

“Osmanlı İmparatorluğu’nun Türk nüfusunun yaşadığı kesimlerine güvenli bir egemenlik hakkı tanınmalı, ancak, şu anda Türk kontrolü altında olan öbür uluslara da muhakkak güvenli bir yaşam hakkı ve özerk gelişme olanağı sağlanmalı. Çanakkale Boğazı ise uluslararası garantiler altında tüm ulusların serbest geçiş ve ticaretine sürekli açık tutulmalıdır.”³²

İlginçtir ki hem Türkler hem de Ermeniler kendi egemenliklerinde bağımsız devletlerinin tanınması isteklerini bu maddeye dayandırmışlardı.

İttifak güçlerinin savaşı kaybettiği kesinleşince Almanya, 4 Ekim 1917 tarihinde 14 İlke çerçevesinde ateşkes isteğinde bulundu.³³ Osmanlı İmparatorluğu müttefikini izledi. 14. ilkedeki açık diplomasi çağrısının gizli anlaşmalarla garanti altına almış oldukları paylarını tehlikeye atabileceklerinin farkında olan İngiltere ve Fransa, Osmanlı’nın 30 Ekim 1918’de imzaladığı Mondros Mütarekesi’ni çok dikkatle kaleme aldılar. Böylece, Mondros’un 7. maddesi İtilaf ülkelerine ilkelere 12. madde doğrultusunda Türkiye’ye bırakılan topraklarda bir karışıklık çıkması durumunda herhangi stratejik bölgeyi işgal etme hakkı vermektedir. 24. madde ile de Batı’da “altı Ermeni vilayeti” olarak bilinen Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, (Mamuretülaziz) Harput ve Sivas’ın³⁴ kargaşa çıkması halinde yine İtilaf ülkelerine müdahale hakkı verilerek Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulmasına ortam hazırlanmıştı.

14 İlkeyi uygulamakta isteksiz olan İtilaf ülkeleri, söz edilen maddelerdeki belirsizliklerden yararlanarak Mondros’a göre Türk sınırları içerisinde kalsa da kendi çıkar bölgeleri olarak baktıkları topraklara askeri birliklerini yığmakta gecikmediler. Aslında 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir’in Yunanlılarca işgal edilmesinin ardından Türklerin başlattığı ulusal kurtuluş savaşı da 14 İlke’nin 12. maddesini ihlal eden işgallere tepkiydi. İtilaf üyeleri bu durumu da göz önüne alarak Ocak 1919’da düzenlenen Paris Barış Konferansı’na çok temkinli katıldılar. Paris’e kendi çıkarlarını korumalarına olanak sağlayan, işgalleri de haklı gösteren gerekçeler sunmaya hazırlıklı olarak geldiler. Bunların arasında Ermenilere yönelik yeni bir öneri de bulunmaktaydı.

Ermenilerin 26 Şubat tarihinde Paris Konferansına sundukları ortak bildirmede Karadeniz’den Akdeniz’e uzanan birleşik bir Ermenistan’ın kurulması önerilmekteydi. Bu devletin tasarlanan sınırları yalnızca Doğu Anadolu’yu değil, o dönemde hala Fransız etki bölgesi olarak görülen Kilikya’yı da içermekteydi.

32 Eliot Grinnell Mears, *Modern Turkey...*, s. 622; *On the Fourteen Points, see: Tumulty Joseph P., Woodrow Wilson As I Know Him*, New York: 1921, s. 340

33 U. Harold Faulkner, *American Social and...*, s. 682

34 Altı vilayetten ilk olarak dört ve ardından iki vilayetin adları 1880 yılında, Berlin Antlaşması’nca öngörülen reformlara uygun olarak gündeme gelmiştir. See: Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi...* ss. 126, 134 verilen emir ise Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve...* içinde, s. 298.

Fransa ve İngiltere'nin ilgi alanlarını içerdiğinden pek benimsemedikleri bu öneriye alternatifi dünyadaki "az gelişmiş bölgelerin ekonomik ve sosyal açıdan kendi kendilerini yönetebilecek durumuna gelene kadar büyük güçlerin mandası altına sokulmasını" gündeme getirmek oldu. Bu iki ülke gizli Sykes – Picot Antlaşması ile kazandıkları Mezopotamya, Filistin ve Suriye'deki paylarını koruyabilmek için bir de Doğu Anadolu'da manda olarak yönetilebilecek Ermeni ve Kürt devletlerinin kurulması fikrini ortaya attılar. Kilikya ve güneyi ile ilgilenen Fransa, Doğu Akdeniz ve Suriye-Lübnan bölgesinde mandater olmak istiyordu. Kürt nüfuzlu bölgenin verimli ve petrol bakımından zengin olduğunu dikkate alan İngiltere de Mezopotamya mandasının kontrolüne aday olmuştu. Bu isteklerine kavuşabilmek içinse hem Fransa hem de İngiltere, Amerika'nın Ermeni mandasını üstlenmesini önerdiler. Bu öneri Başkan Wilson'a 1919 Mayıs'ında Paris'te Büyük Dörtlerin toplantısında İngiltere Başbakanı David Lloyd George tarafından³⁵ General Smuts'un Paris'te yaratıp geliştirdiği manda sistemi olarak sunuldu ve böylece, "verilen sözlerin yerine getirilmemesi ya da savaş ganimetlerinden vazgeçilmesini" sağlayabilecek yöntem olarak işlerlik kazandı.³⁶

Avrupa'da alkışlarla karşılanan manda önerisini Başkan Wilson onay için önce Amerikan Senatosu'na başvurulması koşuluyla etti. Ancak, öneri Amerika Birleşik Devletleri'nde kuşkuyla karşılandı. Üstelik ABD'nin Türkiye Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un Paris'teki Amerikan Barış Komisyonu'na gönderdiği İtilaf Devletleri'nin ABD'ye Ermenistan mandasını önermesinin nedenlerini açıklayan raporlar da bu kuşkuları arttırdı. Amiral Bristol raporunda bu koşullarda kurulacak bir Ermenistanın İngiltere'nin çok duyarlı olduğu bir konu olan Bolşeviklerin Trans-Kafkasya'ya yayılmasını önlemek üzere bir tampon görevi yapacağını altını çizmişti. Bristol bu adımla İngiliz mandası altına girecek olan Mezopotamya'nın zengin petrol kaynaklarının beğçiliğini de ABD'ye yaptıracağına da dikkat çekmişti. Son olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nun bölüşülmesi gündeme geldikçe tarafsız duran Amerika'nın Ermeni mandasının kontrolünü kabul etmekle tarafsızlığını yitireceğine de dikkat çekmişti.³⁷ Bu noktalar dikkate alınarak, söz konusu bölgede araştırmalar yapmak üzere biri King Crane öbürü General Harbord Komisyonu olmak üzere iki komisyon kurulmuştu. Paris'teki Büyük Dörtlerin görevlendirdiği King Crane Komisyonundan Arap vilayetlerinde incelemeler yapması istenmişti. Başkan Wilson tarafından görevlendirilen General Harbord Komisyonu ise Doğu Anadolu ve Trans-Kafkasya'da bağımsız bir Ermenistan kurulması, ayrıca, Ermenistan ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde Amerikan mandası kurulması olasılığını araştırmakla görevlendirilmişti.

35 Bryson, Prof Thomas A. Mark Lambert Bristol, U.S. Navy, Admiral-Diplomat: His Influence on the Armenian Mandate Question, *The Armenian Review* Vol. 21, No. 4–84, Winter 1968, s.2

36 Leland James Gordon, *American Relations with Turkey 1830–1930*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press:1932, s. 268.

37 Leland James Gordon, *American Relations with...* ss. 3–9

General Harbord Komisyonu, verilen talimat doğrultusunda yerinde yapılan araştırmalarla bölgenin ekonomik ve demografik koşullarıyla ABD'nin manda yönetimi görevini üstlenmesi halinde karşılaşılabilecek yükümlükleri belirlemişti. Ekibiyle çıktığı inceleme gezisine İstanbul'dan başlayan General James G. Harbord, Ermenilerin kurmaya tasarladıkları devletin bir kenti olmasını planladıkları Erzurum'a vardığında,³⁸ ellerinde "Vive l'Article 12 des Principes de Wilson" yazılı pankartlar taşıyan Türkler tarafından karşılandı. Bu hareket Amerikalı Generale bölge nüfusunun çoğunluğunu Türklerin oluşturduğunu, dolayısıyla, bu yörede egemenlik hakkına sahip olduklarını hatırlatmak üzere planlanmıştı. Zaten yerel yetkililer de Generali gezdirirken açıklamalar yaparak ulusal hareketin bölgenin Türk kimliğinin korunmasını sağlamak için de yapıldığını ayrıntılarıyla anlattılar.

General Harbord, Eylül ayı ortalarında İstanbul'a dönmeden önce, ulusal hareketi örgütlemek üzere bir kongre düzenlendiğini duyduğu Sivas'a da uğrayarak bu hareketin lideri olarak tanınan Mustafa Kemal Paşa ile görüştü. Mustafa Kemal Paşa bu görüşme sırasında Harbord'a Türklerin 14 İlke'ye dayandırılan Mondros bırakışmasıyla kendilerine bırakılan topraklarda bağımsızlıklarının tanınmasından başka bir şey istemediklerini, Müslüman olmayanlara yönelik bir hareketi de asla düşünmediklerini açıkladı. Sivas ziyareti öncesi ve sonrasında yapılan görüşmelerle Harbord Türk milliyetçilerin Hıristiyanlara bir düşmanlık beslemediklerini ve tek hedeflerinin bağımsız Türk devletinin koşulsuz kabul edilmesi olduğuna kani olmuştu. Türk ve Ermeni yetkililerle yaptığı görüşmeler ve yolculuğu boyunca edindiği kişisel tecrübeler Harbord'a "Türkler ve Ermenilerin kendi hallerine bırakıldığında, barış içinde yaşamayı başarabilmiş olduklarını gösteren birçok kanıt" olduğunu göstermişti.³⁹ Harbord'un izlenimleri Amiral Bristol'ün, Fransa ve İngiltere'nin "kendi çıkarlarını gözetken" propaganda yaptıkları kaygısıyla örtüşmekteydi.⁴⁰ Amiral Bristol görüşlerini Paris'e ve ABD'ye zaten iletmış, Henry White ve Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanı olan Henry Cabot Lodge gibi bazı senatörler üzerinde etkili de olmuştu. Senato görüşmelerinin başlarında her iki senatör de Ermenistan'da Amerikan mandası kurulmasını benimsemişken tartışmalar ilerleyince mandayı reddedenler arasına katılmışlardır.⁴¹

General Harbord'un Amerika'ya dönüşünde⁴² Başkan Wilson'a sunduğu raporda, Türklerin nüfus açısından Türklerin çoğunlukta olduğu teşkil ettikleri Türkiye'nin

38 Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu*, İstanbul: 1981.

39 Maj. Gen. James Harbord, *Investigating Turkey and Transcaucasia*, *Worlds Work V. XL*, NY 1920, ss 185-87.

40 Prof. Thomas A. Bryson, "Mark Lambert Bristol, U.S. Navy, Admiral-Diplomat: His Influence on the Armenian Mandate Question", *The Armenian Review* Vol. 21, No. 4-84, Winter 1968, s. 9.

41 Prof. Thomas A. Bryson, "Mark Lambert Bristol...", ss.9-15

42 Maj. Gen. James Harbord, *James G. Conditions in the Near East- Report of the American Military Mission to Armenia*, *Washington Government Printing Office*, 1920.

doğusunu da içine alan bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması yer almıyordu. Bununla birlikte, böyle bir manda kurulursa Ermeniler ve Türkler in iki ayrı manda yerine tek bir manda altına koyulmaları önerilmiş, kabul veya ret yönünde fikir belirtmeden olumlu ve olumsuz 12 şer maddelik özel önerilerde bulunulmuştu. Ayrıca, ABD'nin böyle bir görevi devralması durumunda bölgede Amerikan askeri birliklerine ihtiyaç duyulabileceği de ifade edilmişti. Genel olarak rapor, çok yüksek maliyet hesapları da dâhil olmak üzere Ermeni çıkarlarına olumlu yaklaşmamış, dolayısıyla, Amerikan Ermeniseverleri (Armenophiles) hayal kırıklığına uğratmıştı. 6 Nisan tarihli New York Times'da yazıldığı gibi, 16 Ekim 1919 tarihli bu rapor Başkan Wilson tarafından, "yaptırımın taşıyacağı değerin ortadan kalkmasından aylar sonra", 3 Nisan'da Senato'ya gönderilmişti.⁴³ Rapor üzerinde tartışmalar, İtilaf ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu'na sunacakları barış koşullarını belirlemek üzere ilk olarak Londra'da ve daha sonra San Remo'da buluşmalarından hemen önce başlamıştı.

Başkan Wilson'ın, manda yönetimine ilişkin verilecek en doğru kararı belirlemek amacıyla komisyonun hazırladığı raporları incelediği aylar süresince, kendi çıkarlarının korunduğunu görmek isteyen Fransa ve İngiltere'de Osmanlı barışının gecikmesi sert tartışmalara yol açmaya başlamıştı. Özellikle İngiltere'de basın Ermeni sorununun henüz çözülememesini neredeyse alaya alıyordu.⁴⁴ Avam Kamarası'nın Ermeni Sorunu'nun çözüme bağlanması için İngiltere Başbakanı'na yaptığı baskılar da günlük gazetelere yansıyor. Bu baskılar Ermeniler ve sorunlarına yönelik duyguları öylesine törpülemişti ki İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Eyre Crowe "Türklerin Ermenilere karşı başlattığı savaştan Ermenilerin sorumlu oldukları kuşku götürmemektedir" diyebilmiş, hatta Dışişleri Bakanı Lord Curzon "Ermeniler masum koyunlar değildir" yorumunda bulunabilmişti.⁴⁵

İşte bu atmosferde İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilciler, barış anlaşmasının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Kürt ve Ermeni unsurlarına ilişkin maddelerini belirlemek üzere 18 Nisan 1920'de San Remo'da buluştular. Hristiyan dünyasının İtilaf Devletlerinden beklediği, kurulmuş olan Ermenistan Cumhuriyeti'ne ek olarak Türk topraklarında ve Amerikan mandası altında bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasının sağlanmasıydı. San Remo Konferansında günlerce tercihen Trabzon'dan Karadeniz'e, Kilikya'dan da Akdeniz'e çıkışı olan Ermeni devletinin sınırlarını belirlemek için uğraşıldı. İtilaf Devletleri, kendileri gibi barışa hazırlanmakta olan Osmanlı hükümetine kabul ettirebilecekleri koşulları kâğıda dökmeye çalışırken kurulacak Ermenistan'a mandater olmak üzere Amerika'yı da

43 *New York Times*, April 6, 1920, s.10

44 *The Manchester Guardian*, April 22, 23, 1920.

45 Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu ...*, s.153

anlaşmaya katabilmek için büyük çaba gösterdiler. Ancak Wilson'a 25 Nisan günü Amerikan mandaterliği için resmi öneriyi ilettiklerinde Amerikan Senatosu Paris'teki barış görüşmelerine ABD'nin katılmayacağını karara bağlamıştı. Bu durumda Wilson, konferansa resmi olarak katılamayacağını Dış İlişkiler Sekreteri Colby aracılığıyla Konferans sekreteriyasına ilettiyse de⁴⁶ Amerika Başkanının kişisel duygularını bilen İngiltere ve Fransa, Amerika'nın sorumluluk almasında ısrarcı oldular. Sonuçta Başkan Wilson Konferansa Türk-Ermeni sınırının belirlemek üzere şahsen davet edildi. Ne var ki Paris Barış Konferansı tarafından kendisine verilen bu görevi memnuniyetle kabul eden Wilson, özellikle ABD'nin petrol konusunda karşılaşacağı zorlukları kavramış olan siyasi muhalifleri başta olmak üzere, ülkesinden hiç beklemediği bir muhalefetle karşılaştı.

Ermeni Meselesi ABD Senatosu'nda

ABD'nin Ermenistan'ı mandası altına alması konusunda Washington'da yapılan tartışmalar daha çok General Harbord raporuna odaklanmıştı. Ancak, bu tartışmaların önemli iki boyutu daha vardı. Bunlar, yaklaşan seçimler ve Amerika'nın Orta Doğu'daki petrol çıkarları idi. Bazı senatörlerin Başkan Wilson'un Harbord raporunu ancak aylar sonra Kongre'ye teslim ederek Ermeni davasını tehlikeye attığını Senato'da yakınlıkla dillendirmeleri, başkanlık kampanyasının yaklaşmakta olduğu o günlerde Wilson açısından elbette hiç de olumlu olmamıştı. Wilson bunu bildiğinden 24 Mayıs'ta Ermeni mandasını ve Ermenistan sınırlarının belirlenmesi konusunda San Remo'da alınan kararları onaylamak üzere Amerikan Kongresine sunarken, Amerikalıların kalplerini kazanabilmek için Hıristiyanlık duygularını öne çıkardığı çok özenle seçilmiş sözler kullanmıştı. Ancak, siyasi muhalifleri onun insancıl öğelerle süslenmiş sözlerine aldırma Fransıızların ve İngilizlerin en verimli toprakları, zengin petrol sahalarını ve maden ocaklarının bulunduğu yerleri sahiplendiklerini hatırlatmaktan geri kalmadılar. Hatta aralarında alaylı bir şekilde İngiltere ile mandaları değiştirmeyi düşünüp düşünmediğini soranlar bile oldu.⁴⁷

Kongrenin genel havası Ermenileri desteklemekten yana olmakla birlikte, mandayı onaylama konusunda çekimser davranılmıştı. Hele bazı senatörlerin sadece mandayı devralma konusunda değil, özellikle Harbord raporunda ABD'nin üstlenmesi gerektiğini belirttiği sorumluluk ve yükümlülükler öğrendiklerinde Ermenilere karşı olumsuz yönde değişen bakış açıları fark edilmeyecek gibi değildi. Nitekim Ermeni sorununun Amerika'ya pek çok can ve maddi zarara mal olacağı senatörler tarafından ardı ardına dile getirilmeye başlandı. Hatta Missouri

46 Leland James Gordon, *American Relations with...*, s. 30

47 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia...*, s. 228

Senatörü James A. Reed Ermenilerin de katliamlardan sorumlu olduklarını dile getirerek şöyle demişti: “Bu her iki taraf için de doğu barbarlığıdır... Bu insanların (Ermenilerin) bütün dünyada topraklarını çalanların kontrolünü çok büyük bir maddi yükü olduğu için kimse üstlenmek istemediğinden ABD'nin üzerine alması istenmektedir.”⁴⁸

Başkan Wilson manda konusunda Ermenilere yardım etmek için acil askeri harekâtı onaylamaya hazır olanlar tarafından da kötü bir şekilde köşeye sıkıştırılmıştı. Bunlardan birisi olan Missouri Senatörü John Sharp Williams, “America Board of Commissioners for Foreign Missions”, “Near East Relief Society” ve “Armenia United Union” adlı derneklerin kararlarını sunarak “yaşamsal tehlike altında bulunan Ermenileri korumak için acil bir harekât düzenlenmesi” gerektiğini belirtip Ermenilerin sorumluluğunu üstlenmenin onları karşı karşıya buldukları tehlikeden korumayacağını öne sürmüştü.⁴⁹

Manda, reddedenlerin gözünde, İngilizlerin Amerikalılara bir dayatması idi. Amiral Bristol'un de bir zamanlar dile getirdiği bu görüş, onun başka uyarıları gibi zamanla birçok kimse tarafından benimsenmişti. Senatör Williams'ın Başkan Wilson'dan ABD ordusunu ve deniz kuvvetlerini Ermenilere yardım amaçlı göndermesini istediği 106 numaralı Senato önergesine Bristol'dan etkilenmiş olan muhalif Senato Dış İlişkiler Alt Komitesi Başkanı Senatör Warren Harding 'in yanı sıra başka senatörler karşı koydular.

Senatör Henry Cabot Lodge 27 Mayıs 1920'de Başkan Wilson'un mandanın üstlenilmesi görüşünü reddeden senato kararını Kongreye sundu. Önerge iki gün sonra tartışmaya açıldığında, Lodge şöyle bir yorumda bulundu:

“...Şunu söylememe izin verin... Adının Erivan olduğunu zannettiğim başkentlerinin bulunduğu ve önceden Rus Ermenistan'ı olan kuzey Ermenistan tam da saldırıların vuku bulduğu noktadadır. İngiltere Mezopotamya'yı; Fransa Suriye'yi; İtalya ise komşu toprakların büyükçe bir bölümünü elinde tutmakta, Mezopotamya İngiltere'nin, Suriye Fransa'nın elindedir, İtalya da bölgede büyük topraklara sahiptir ve Ermenistan yalnızca Türklerden değil, Kürtlerden ve Gürcülerden de korunması gereken bir bölgededir. Gürcülerle zaten çarpışmalar olmuştur. Bu bir kavşaktır ve bir başkası tarafından anlatıldığını duyduğum şekilde, bu noktada üç banka ve bir de virane vardır ve bize virane layık görülmektedir.”⁵⁰

48 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia...*, s.227-232.

49 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia...*, s.223.

50 Thomas A. Bryson, “Mark Lambert Bristol...”, s. 9- 16.

Kongredeki görüşmeler bu tartışmalar çerçevesinde sürerken manda girişiminin yüksek maliyetinin dikkatle altını çizen General Harbord Raporu incelenmiş olduğundan, petrol zengini bölgelerde yeni ekonomik yatırım olanakları olduğunun öğrenilmesi bile Amerika'nın Ermenistan'ı mandası altına almasını kolaylaştıracak olumlu bir yaklaşımın ortaya çıkmasını sağlayamamıştı. Uzun tartışmaların ardından ve kuşkusuz General Harbord Raporunun da etkisiyle, 1 Haziran'da ABD Kongresi 52'ye karşı 23 oyla Başkan Wilson'a mandayı kabul etme yetkisi verilmesini ve ABD'nin bölgede herhangi bir şekilde sorumluluk üstlenmesini reddetti.⁵¹

Ermeniler, ABD Kongresinin onayı olmadan Başkan Wilson'ın onlara destek olamayacağını ve bu koşullar altında hem korunmak hem de yurtlarına geri dönmek için gereken askeri ve maddi desteği başka yollardan sağlamak zorunda kalacaklarının farkındaydılar. Bu durumda, Milletler Cemiyeti üyesi olmak, Ermeniler için geriye kalan iki ümitten biriydi. Amerika'nın kendilerinden esirgediği korunmayı Milletler Cemiyeti üyeliğiyle sağlayabileceklerini düşünmekteydiler. Üyelik gerçekleşmezse, Kilikya'ya yerleşmiş olan Fransa'dan destek almak son çare olarak gözükmekteydi.⁵² ABD ve Avrupa'da kurmuş Ermeni yanlısı dernekler de Ermenilerin Milletler Cemiyeti'ne girmesini destekleyen girişimlerde bulunmaktaydılar. Bu derneklerin çoğu, ABD'de Ermenilere yönelik girişimin resmen reddedilmesiyle bu davanın daha yoğun destek gerektirdiğinin açığa çıkması üzerine kurulmuşlardı. En tanınmışlarından birisi Ermeni bağımsızlığının ateşli savunucularından ve Yakın Doğu Yardım Komitesi üyesi de olan Walter George Smith tarafından kurulan Ermenistan-Amerika Derneği (Armenia-America Society) idi. Bu derneğin amacı "Ermenistan'ın gereksinimlerinin Amerikalılara duyurulması ve bunların sağlanması için Amerika'daki Ermeni dostlarını bir araya getirmek" olarak tanımlanmıştı.⁵³ "American Committee for the Independence of Armenia" ve 1920'li yılların sonunda bir baskı grubu oluşturmak amacıyla kurulmuş olan "Phil-Armenia League" gibi derneklerle de işbirliği halinde olan bu dernek, Osmanlı İmparatorluğu'na ait topraklarda bir Ermeni anavatanının tanınması amacıyla Milletler Cemiyeti'nin ilgisini çekebilmek için türlü etkinlikler yapmışsa da "Near East Relief Society" ile sıkı bağları ve öbür derneklerle ortak çabaları bile, amacına ulaşması için yeterli olamamıştı.⁵⁴ Milletler Cemiyeti Konseyi, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasını öngören içeriğiyle Osmanlı hükümeti tarafından imzalanan Sevr Antlaşması'nın Türk milliyetçileri tarafından reddedilmesinden sonra, Ekim ayında Ermenilerin yakınmalarını dinlemişse de

51 Seçil Akgün, General Harbord'un Anadolu..., s. 158

52 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia*..., s. 241.

53 Thomas A., Bryson, "The Armenia-America Society: A Factor In American-Turkish Relations, 1914-1924", *Records of the American Catholic Historical Society*, Haziran 1971, s. 85-86.

54 Thomas A., Bryson, *The Armenia-America Society* ..., s. 83-105.

beklenen kabulü vermemişti. Nitekim Cemiyet'in yaklaşımını en açık biçimde Fransız delegesi Rene Viviani "Yetki verilmeden sorumluluk verilmiş güçsüz bir topluluğuz" sözleriyle dile getirmişti.⁵⁵ Cemiyetin tartışmalarla geçirdiği süre ancak soruna Ermeniler açısından ölümcül bir son getirilmesine yaradı: Doğu Anadolu'ya saldıran Ermeniler Türk milliyetçileri tarafından bozguna uğratıldılar, Kars'tan çekilip işgal ettikleri Doğu Anadolu topraklarını geri verdikleri Gümrü (Alexandropol) Antlaşmasını imzalamak zorunda kaldılar. 3 Aralık 1920'de imzalanan bu antlaşmayı izleyen haftalarda Bolşevikler, Pyotr Nicolayevitz Wrangel komutasındaki Beyaz Rusları yenerek Ermenistan'ı "Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti" adı ile Sovyet sınırlarına kattılar.⁵⁶ Bu yeni katılımdan sonra Sovyet Hükümeti'nin Milletler Cemiyeti'nin Kafkasya'ya karışmasına izin vermeyeceğini açıklaması üzerine Ermenilerin Milletler Cemiyeti'ne katılma umutları tamamen yok oldu.⁵⁷

Fransızların Kilikya'dan Çekilmesi

1915 yılındaki tehcirden önce kabarık bir Ermeni nüfusunun yaşadığı Kilikya, çok daha önceleri "Küçük Ermenistan" olarak anılmaktaydı. Savaşın bitiminde Kilikya'nın kontrolünü ele geçiren Fransa, bu yöreyi işgaline karşı koyan Türk milliyetçileriyle çarpışmalarında bölgeye Fransız askerlerini yerleştirmektense savaşın sonu görününce geri dönen tehcire uğramış Ermenileri kullanmayı yeğlemişti. Ermeni gönüllülerini silahlandırma önerisi ilk kez George Picot tarafından Boghos Nubar'a Londra'daki Fransız Büyükelçiliği'nde Ekim 1916 tarihinde yapılmıştı. Nubar'sa Picot'ya daha yakın işbirliği oluşturabilmek için kendisine Ermenilere "ırkın yeniden güce kavuşması ve Ermeni milliyetçiliğinin gelişebilmesi için Fransız koruması altında özerk Ermenistan kurulacağı" güvencesi verme yetkisinin sağlanmasını önermişti.⁵⁸ Picot'nun istediği yetkiyi vermesi üzerine Nubar, Mısır'daki oğlu Arakel Nubar'a 27 Ekim'de gönderdiği bir telgrafla oradaki Ermeni gönüllülerini örgütlemesini istemiş, böylece Fransa Ermeni gönüllüleri Türklere karşı savaşmak üzere silahlandırmakta hiç zorluk çekmemişti.

Ermeni gönüllülerin Türklere çarpışmaya istekli oldukları öğrenilince Fransız Hükümeti, hemen Kumandan Romieu'nün başkanlığında bir komisyonu ileride La Legion d'Orient (tekrar isim değiştirilerek La Legion Armenienne) olarak anılacak

55 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia...*, s. 244.

56 Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul: 1960, s. 902-910. 1918 yılında Kafkas ordularına kumanda eden, sonra gönüllülerin, daha da sonra Kırım'daki Beyaz Rusların komutanı olan Pyotr Nicolayevitz Wrangel hakkında bilgi için bkz: Peter Knez, *The Ideology of the White Movement*, Soviet Studies vol XXII, No.1 1980, ss. 58-83

57 Tomas A. Bryson, "The Armenia-America Society...", s. 84-86.

58 Bkz: Ek 7

olan gönüllü birlikleri örgütlemek üzere Mısır'a yolladı. Romieu da Kilikya'daki Ermenilerin bağımsızlığının kazanılması için çarpışacak olan Lejyonun ileride kurulacak Ermeni ordusunun çekirdeği olduğunu ve Ermenilerin bağımsızlığı için Fransız bayrağı altında sadece Kilikya'da Türklere karşı savaşacağını duyurdu. Daha önce Filistin'deki çarpışmalar sırasında Fransız gücünün en büyük bölümünü oluşturmuş olan Lejyon, gösterdiği yararlılıklarla İngiliz Mareşal Lord Allenby'nin takdirini kazanmış olduğundan güvence sözü verilmekteydi. Öte yandan, Kurtuluş Savaşı başladığında George Picot'un emri üzerine Suriye, Filistin ve Mısır'dan Kilikya'ya dönemeleri için resmen izin verilen 208,000 Ermeni sığınmacı (Ek 7) arasından Türk milliyetçilere karşı savaşmak için gönüllü olanlar da Fransızlar tarafından silahlandırıldılar. Türk-Fransız çarpışmalarında Fransızlar bozguna uğrayıncaya kadar başta Amerika'daki Ermeni yanlısı derneklerin üyeleri olmak üzere birçok kimse Kilikya'ya "bir zamanların Osmanlı topraklarıyken Ermenilerin ulusal anavatanı olacak bölge" gözüyle baktılar.⁵⁹

Savaşa geniş, bağımsız bir Ermenistan hayali ile katılmış olan Ermeniler için "anavatan" düşüncesinin büyük bir ödün olduğunun altı çizilmelidir. Üstelik Türk Kurtuluş Savaşı "vatan" olarak kabul etmek zorunda kaldıkları sınırlı topraklarda bu umudun somutlaşmasını daha da zor hale getirmişti. Bu anlayışla, Boghos Nubar, Sevr Antlaşması'nın Ermenilerin Kilikya'da egemenliğini sağlamadığından yakındığı 9 Aralık tarihli memorandumda⁶⁰ yine Kilikya'da Türk egemenliğinde, Fransız kontrolü altında otonom bir yönetime de razı olacaklarını itiraf etmek zorunda kaldı. Oysa böyle bir şeyin diplomatik yollardan başarılabilirliğini veya 1920 Martından beri resmi işgal altında bulunan İstanbul'da Türkler arasındaki tüm saygınlığını yitirmiş olarak sözde hüküm süren Osmanlı Padişahının bir emri ile gerçekleşebileceğini sanması da büyük bir hataydı.

Bu çerçevede, Ankara'da Millet Meclisinin açılmasının ardından İtilaf ülkeleri yavaş yavaş Türkiye'nin milli güçlerin kontrolü altında olduğunu kabul etmeye başlarken 1921 ilkbaharında Londra'da toplanan Konferansta Fransız Başbakanı Briand uzlaşmaya doğru ilk adımı atarak Ankara Meclisi'nin temsilcileriyle Fransız ordularının Kilikya'dan çekilmesini görüştü. Aynı yılın sonraki aylarında Fransızların girişiminin bölgeden çekilmelerini sağlayan bir anlaşmayla sonuçlanması, Ermenilerin Fransa'dan beklentilerinin ve Kilikya'da bir "milli anavatan" kurulması hayallerinin sonu oldu. Böylece, Türk-Fransız uzlaşması İtalyan güçlerinin Antalya'dan çekilmesine vesile olurken İngiliz destekli Yunanlılar da Türklerle savaşta yalnız bırakıldılar.

59 Tomas A. Bryson, "The Armenia-America Society...", s.86.

60 Bkz: Ek 7

Sevr Antlaşması

Paris Barış Konferansı daha başlangıcında hedeflendiği gibi, Birinci Dünya Savaşı'nın savaştan güçleri arasında barış antlaşmalarının imzalanmasını sağladı. Osmanlı İmparatorluğu ile yapılacak barışın koşulları ise en son belirlenenler oldu. İtilaf Devletlerinin saptadığı bu koşullar 1920 yılının Temmuz ayında Sevr'de İstanbul hükümetinin temsilcilerine sunuldu. ABD'nin ve Sovyet Hükümeti'nin resmi tavırları ve Türk ulusal güçlerinin direnişine karşın, Sevr Antlaşması 10 Ağustos'ta Osmanlı heyeti tarafından kabul edildi. Antlaşma Ermenilerin beklentilerini karşılayan en uygun koşulları içermekteydi. En önemlisi, uzun süredir beklenen Ermeni devletinin temellerini, kesin sınırlar olmasa bile, sağlamıştı.

Sevr Antlaşmasınının 88. maddesinde, “Türkiye... Ermenistan'ı bundan böyle özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanımaktadır” sözleri ile Osmanlı'nın Ermenilere taahhütleri sıralanmıştı. 89. madde de Başkan Wilson'a (Bitlis, Erzurum, Trabzon, Van illeriyle) söz konusu devletin sınırlarının belirlenmesi ve komşu bölgelerin silahsızlandırılması konusunda verilen yetkiye İtilaf ülkelerinin, Osmanlı'nın ve Ermenilerin verdiği onayı kapsıyordu. 90. madde Türkiye'nin bahsi geçen bölge üzerindeki tüm haklarından feragat ettiğini, 91. madde ise 89.maddede adı geçen toprakların Ermenistan'a devredilmesinden 15 gün sonra atanmış bir komisyonun kesin sınırları belirleyeceğini içeriyordu. 92.madde Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan'la olan sınırlarının belirlenmesine eğilirken, 93.madde Ermenistan'ın sınırları içerisindeki ulusların farklı ırk, din ve dil haklarının korunmasında İtilaf ülkelerinin temel aldığı ilkelere uyacağını belirlemişti. Yine İtilaf ülkelerince belirlenen hükümler çerçevesinde Ermenistan farklı uluslara serbest ticaret imtiyazları tanımayı kabul etmişti.⁶¹

Yukarıda bahsedilen hükümler Ermeniler açısından büyük önem taşısa da, Boghos Nubar'ın Ermeni Ulusal Delegasyonu Başkanı olarak yaptığı yazışmalar ve başvurular, Ermenilerin Sevr'in genel içeriğinden, özellikle de “ulusal yurt” olarak gördükleri Kilikya'nın Osmanlı'ya bırakılmasını kapsayan maddelerinden hoşnut olmadıklarını göstermekteydi.⁶² Bununla birlikte aynı maddeler, antlaşmanın askeri kısıtlamalar ve Orta Anadolu'daki sınırlı alan dışındaki Osmanlı topraklarının bölünmesini konu alan diğer hükümleri ile birleşerek Sevr Antlaşmasını Osmanlı İmparatorluğu'nun ölüm fermanı haline getirmişti. Bu bağlamda Amerikan Dışişleri Bakanı Hughes Sevr Antlaşması'nı “Antlaşmanın hükümleri yalnızca Türklerin elinden geniş toprakları almakla kalmayıp ayrıca savaş öncesindekinden çok daha fazla yabancı kontrolü dayatması itibariyle öbür barış anlaşmalarındaki hükümlerin birkaç kat daha ağırdır”⁶³ sözleriyle tanımlamıştı:

61 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: 1976- s. 660-61.

62 Bkz: Ek 6,7

63 Leland James Gordon, *American Relations with...*, s 267.

Osmanlı heyetinin Sevr Antlaşması'nı kabul etmesi Türkiye'yi ellerinde tutan milliyetçiler açısından hiçbir siyasi anlam taşımamaktaydı. Aslında, İstanbul'un müttefikler tarafından işgali, ulusal egemenliğe katı bir şekilde tutunan Büyük Millet Meclisi (TBMM) 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplandığında, seçilerek başa gelen bu meclisin milliyetçi direnişi yasal temellere dayandırmasına olanak sağlamıştı. Bütün milletvekillerinin de onayladığı gibi bu meclisin temel görevi, işgal altında bulunan ulusal sınırları kurtarmaktı. Bu noktadan hareketle Mustafa Kemal Paşa'nın başkanı olduğu TBMM, gerilla güçlerini düzenli ordu haline getirmiş, Kurtuluş Savaşını başlatmış, böylece, İstanbul hükümetinin tüm yükümlülükleri hükümsüz ve geçersiz kalmıştı. Ulusal güçler, belirlenmemiş sınırlarıyla Osmanlı Hükümeti tarafından resmen tanınan Ermeni Cumhuriyeti'ne meydan okumuş, doğu sınırındaki çarpışmaları kazanınca da TBMM'nin imzalandığı ilk uluslararası bağit olan Gümrü Antlaşması'na uygun olarak Türk-Ermeni sınırını güvenceye almışlardı. Ermenileri çok üzen Gümrü Antlaşması, Türkler açısından batı cephesini sona erdirirken müttefiklere de Sèvr Antlaşması'nın ölü doğduğunu bildiren belge oldu. İtilaf Devletlerinin TBMM ile uzlaşabilmek için geçersizliği kesinleşen Sevr'in yeniden düzenlenmesine yönelik girişimleri, yaklaşmakta olan barış konferansında Ermenileri bekleyen yalnızlığın bir göstergesiydi.

Terkedilmiş Ermeniler

Bu durum Ermenilerin ihanetin üzücü gerçeğiyle ilk karşılaşmaları değildi. Ermeni Sorunu'nun ortaya çıkmasından beri bu ulus "batının amaçlarının gerçekleştirilmesi uğruna ve bu amaçlara ulaşıldığında hiç acımadan bir kenara atılmak üzere defalarca kullanılmışlardı"⁶⁴ Büyük güçlerin devlet adamları, koşullar kötüleşince Ermenilere verdikleri sözleri tutmaktan kaçınmışlardı. Aslında, tutulmayan ilk sözler, büyük güçlerin Ermenilere reformların uygulanması konusunda teminat verdikleri 1878 Berlin Antlaşması'na kadar götürülebilir. Ermeniler, o zaman da İngiltere Osmanlı'yı Rusya'ya karşı destekleme karşılığında Kıbrıs'ı işgal etme hakkını elde ettikten sonra büyük güçlerin Türklere karşı yumuşamasını izlemekle yetinmek zorunda kalmışlardı.⁶⁵

Sonraki yıllarda görülen bir başka örnek, 1994-95 Sasun olayları sırasında Amerika'nın tavrıdır. Burada aslında birkaç yıl öncesine uzanan gerginlikler ve Ermeni ihtilal komiteleri tarafından kışkırtılan Ermenilerin silahlı yerel çeteler kurarak köyleri yağmalaması üzerine çıkan olayların büyümesi Osmanlı Hükümeti'ni bölgeye askeri kuvvet sevk ederek olayları şiddet kullanarak

64 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia...*, s. 75.

65 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi...*, s. 72.

bastırmaya çalışmak zorunda bırakmıştı. Yine de tırmanan olayların Türklerle Ermeniler arasındaki huzuru iyice bozup her iki tarafın ölü sayısını gitgide arttırması, dahası, İstanbul'a da sığrayarak daha da kan dökülmesine yol açması, Amerika dâhil, büyük devletlerin duruma müdahalesini gerektirmişti.⁶⁶ Böylelikle Ermeni meselesi ilk defa ABD Senatosunda ele alınmıştı. Amerikalılar çatışmalardan, misyonerlerin hazırladıkları bir kısmı yanıltıcı raporlar vasıtasıyla haberdar olmuşlardı. Kamuoyunun isteği, misyonerlerin Ermenilere karşı yükümlülükleri ve Amerikan Kongresi'nin her iki kanadının taleplerine karşın Başkan Cleveland, önerildiği gibi bölgeye bir araştırma komitesi göndermek bir yana, Osmanlı hükümetini protesto etmeyi bile reddetmişti.⁶⁷

Ermenilerin büyük güçler tarafından nasıl yüzüstü bırakıldıklarına daha bir başka örnek de 1915 tehcirinde görülmektedir. Mayıs göçünü izleyen yeni bir tehcir dalgasının başlamak üzere olduğu duyulduğunda İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Wangenheim ABD Büyükelçisine göçe tabi tutulacak Ermenilerin hiç olmazsa bir kısmının ABD'ye alınmaları gerektiğini hatırlatmıştı.⁶⁸ Ancak, Osmanlı İçişleri Bakanı Talat Paşa "Morgenthau'nun iyi niyetle Amerika'ya göç etmelerine kefil olacağı tüm Ermenilerin gitmesine müsaade etmiş" olmasına karşın, Amerikan Kongresi Büyükelçi Henry Morgenthau'nun "daha fazla kan akmaması için sürgün edilmesi düşünülen Ermenilerin ABD'ye göç etmesi" önerisinin uygulanamayacağını belirtmiş⁶⁹ öneri, ABD Dışişleri Bakanlığı tarafından veto edilmiştir.⁷⁰

Bu çerçevede hatırlanması gereken bir başka nokta da İtilaf ülkelerinin savaş sırasında verimli ve petrol açısından zengin Osmanlı topraklarının paylaşılmasını öngörerek yaptıkları gizli anlaşmalarda, Ermeniler için herhangi bir bölgenin ayrılmadığının ancak Bolşeviklerin bu anlaşmaları açıkladıklarında ortaya çıktığıdır.⁷¹

Bu verilerin ışığında, hele Ermenistan temsilcilerinin hiçbirine Paris Barış Konferansına katılımcılarının listesinde yer verilmediği dikkate alınınca aşağıdaki satırların yazarı İngiliz Başbakanı Lloyd George'un sözlerinin ne kadar samimi olduğunu ölçmek hiç de kolay olmamaktadır:

66 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası...*, s. 112; Ayrıca bkz.: Salahi Sonyel, *The Ottoman Armenians*, London: 1987, s. 118-159.

67 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia...*, s.208

68 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story...*, s. 374

69 Leland James Gordon, PhD, *American Relations with...*, s.27

70 Ahmet Vefa, *The Truth About Armenians, Ankara: 1975*, s. 25, *from The New York Times*, 2Ekim, 1915 *Decimal File*, 867.4016/117 Morgenthau to Secretary of State, Eylül. 3, 1915.

71 Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması...*,s.13.

“Savaş ilan edilmesinden itibaren, bu acımasız imparatorluğu yendiğimiz takdirde onlara dayatılması gereken barış koşulları arasında Ermeni vilayetlerinin Türk alçaklıkları ile lekelenmiş kanlı hükümranlığından ebediyen kurtarılması gerektiğini düşünmeyen tek bir İngiliz devlet adamı dahi yoktur.”⁷²

Aynı konuyla ilgili bir saptama, Ermenilerin Türklere karşı saldırganlıklarının İtilaf Devletleri tarafından defalarca dile getirilmesi karşısında Boghos Nubar'ın sunmak zorunda kaldığı Ermenilerin savaş boyunca vermiş olduğu desteği aşağıdaki sözlerle hatırlattığı protesto niteliğindeki bildirisidir:

“... Üzüntümüzü ve hayal kırıklığımızı ifade edecek kelime bulamıyorum... Ermeniler, ortak amaçlarımız uğruna onca fedakârlıktan sonra Barış Konferansı'na katılmayı doğal olarak talep etmiştir... Savaşın başından beri Ermeniler tüm cephelerde müttefiklerin yanında savaşmıştır. Meydanlarda verdiğimiz kayıplara, katliamlar ve sürgünlerde kaybettiklerimiz de eklenmiştir... Ermenilerin şehitlerinin sayısı, savaşan ülkelerinkinden çok daha fazladır. Türklerin yanında savaşmayı reddettikleri andan beri Ermeniler fiilen (de facto) savaşan ülkeler arasındadır.”⁷³

Paris Barış Konferansında küçümsenmenin yanı sıra, Ermeni heyetinin Lord Curzon'la görüşmek isterken ayrıcalıklı davranış bekledikleri bir anda Lord tarafından, hiçbir heyeti kabul etmediği mazeretiyle sürekli reddedilmesi de başka bir üzüntü kaynağı olmuştu.

İngiliz Başbakanı'nın Arabistan, Ermenistan, Mezopotamya, Filistin ve Suriye'nin her birinin ulusallıklarının tanınmasının ülkesinin en önde gelen savaşta amaçlarından biri olduğunu 5 Ocak 1918 tarihli söyleviyle⁷⁴ açıklamasına karşın Ermenistan sürekli göz ardı edilmiş, öbür müttefiklerin de katıldığı bu kayıtsızlık kesin barış koşulları belirlenirken de sürdürülmüştü.

Ermenilerin göğüsledikleri gerçek ihanetse Lozan Barış Antlaşması olmuştur.

Ermenilerin Büyük Güçlerden Beklentileri

20 Kasım 1922'de, Barış Konferansı geçersiz Sevr Antlaşması'nı yeniden gözden geçirmek üzere Lozan'da toplandı. İtilaf ülkeleri geri çevrilen bu antlaşmanın

72 James B. Gidney, A Mandate for Armenia..., s. 74, from David Lloyd George, *The Truth About Peace Treaties* 2 vols, London: 1938.

73 *Armenian Allegations: Myth and Reality A Handbook of Facts and Documents*, Washington D.C.:1986 s17., *The Times of London*, 30 Ocak, 1919, bkz, ek 6.

74 Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması...*, s.17 D.Lloyd George, *Memoirs of the Peace Conference*, New Heaven 1928 VI, s.152, Richard G. Hovannisian, "The Allies and ...s.148.

düzeltilebileceğini düşünerek 1921 ve 1922 ilkbaharlarında, iki nafile girişimde bulunmuşlardı. Kurtuluş Savaşının sona ermesi bu ülkeleri savaşı kazanmış olan Türklerle Sevri Antlaşması yerine yeni bir barış antlaşması hazırlamak üzerine bir araya gelmeye zorlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu konferans başlamadan evvel dağılmıştı. Konferans çağrısının TBMM gibi Osmanlı Hükümetine de yapılmış olması, Ankara Meclisi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu sonra erdirme kararı alması için bahanesi olmuştu. Halifelikten ayrılan Saltanat TBMM tarafından 1 Kasım 1922'de kaldırılmış, devlet yöneticiliği görevi kaldırılan Padişaha sadece Halifeliği bırakılmıştı. Son Osmanlı Padişahı olarak tarihe geçen Sultan Vahdettin'in bir İngiliz zırlısına sığınarak ülkeden kaçması üzerine TBMM Abdülmecit Efendi'yi halife olarak atadı. Saltanatın kaldırılmasıyla Ankara'da Meclisin açılışından beri süregelen ikili yönetim sona erdiğinden, Türk heyeti Lozan'a Türkiye'nin tek temsilcisi olarak katıldı.

Konferansta görüşülmek üzere gündeme alınan Türkiye'nin sınırları, Boğazlar sorunu, kapitülasyonlar, Osmanlı borçları vs. gibi çetrefilli konular arasında Ermenilerle ilgili sorunun da azaınlıklarla ilgili oturumda tartışılması kararlaştırıldı. Oysa Ermeni temsilcileri, ilgili oturum için "Ermeni ulusal yurdu" başlığının kullanılmasında ısrarlıydılar. Müttetikler, genişletilmiş Ermeni devletinin çekindikleri Bolşevik Devleti'nin güçlenmesi anlamına gelebileceğini dikkate alarak "Ulusal yurt" sözünü Türk topraklarında Ermeni yerleşimini anlatmak üzere özenle seçmişlerdi.⁷⁵ Tartışmanın başlığı ne olursa olsun, Ermenilere vermiş oldukları sözlerden dolayı sorun İtilaf devletlerinin hepsini ilgilendirmekteydi. Buna karşın, daha önce sözü edilen misyonerin işlettiği kuruluşlar ve manda konusu dolayısıyla gelişen ilişkileriyle ABD, Ermenilerle yakınlığı bakımından öbür ülkelerin önünde geliyordu.

Türkleri ilgilendiren önceki barış görüşmelerindeki gibi, Lozan konferansına da ABD resmi temsilci göndermemişti. Aslında Ermeni yanlıları ve Ermeni-Amerikan Derneğinin önde gelenleri Amerika'nın bu tutumunu onaylamıyorlardı. Hepsi de konferansın başlamasından aylar önce, Ermeni isteklerinin yanıtlanmasının yalnız Ermenilere karşı ahlaki bir zorunluluk olmayıp ABD çıkarlarını da ilgilendirdiğini ve konferansta bu konuyla ilgili kararların resmi ABD temsilcileri olmadan alınmaması gerektiğini öne sürmüşlerdi. Derneğin Başkanı Smith ve yazmanı Montgomery, ABD Başkanının desteğini sağlamak için önce bir mektup yazarak, Amerika'nın konferansa katılmasının ekonomik yararlar sağlayacağını "Amerika'nın ticari ve insani yatırımları ile bunların Türkiye'de izleyeceği muhtemel gelişme, Amerika'nın Yakın Doğu sorununun çözümünde yer almasını zorunlu kılacak kadar önemlidir. Bizim çıkarlarımız başka güce sahip olmayanlar açısından ikinci plandadır."⁷⁶ sözleriyle dile getirmişlerdi.

75 Alexander Khatissian, "The Lausanne Conference and the Two Armenian Delegations", *The Armenian Review* V.XIV, No.3-55, Eylül. 1961, s.6.

76 Thomas Bryson, *The Armenia-America Society...*, s.98

Washington bu çağrıyla cevapsız bıraktı. Amaçlarını gerçekleştirilmeyen Ermeni yanlıları ve Ermeni-Amerikan dernekleri Amerikalıların savaşın sonuna kadar gösterdikleri idealizmin yerini maddiyatın aldığı kavrayıp bunu dile getirmeye başladılar. Öte yandan Konferans zaten Amerikan katılımcısız kalmamıştı. Büyükelçi Richard Washburn Child, Joseph Grew ve Türkiye’den gelen Amiral Bristol, ABD temsilcileri değilse de gözlemcileri olarak görüşmelere katıldılar. Ermeni-Amerika Topluluğu temsilcileri, Yakın Doğu Yardım Fonu Başkanı Dr. Barton ve Ermeni-Amerika Derneği adına Dr. George Redlington Montgomery ile kilise ve yardım kurumlarını temsilen Amerikan Kiliseleri Federal Konseyi temsilcisi de Lozan’a katılanlar arasındaydı. Hepsinin de baş kaygısı Ermenilere ilişkin hükümlerin yerine getirilmesinin sağlanmasıydı. Ermeni-Amerika Derneği sözcüsü Dr. Montgomery, Kilikya (Osmaniye) ve dolaylarında bir Ermenistan’ın kurulması projesinin sorumlusuydu. Montgomery Türklerin rızası olmadan İngiliz desteğini beklememek gerektiğini bilse de Kilikya’yı Ermenilerin gönüllü olarak gidebilecekleri bölge olarak görmekteydi. Ancak bu bölgedeki Ermenilerin durumunun Türklerin ulusal isteklerini hiçe saymadan da görüşülebileceğini düşünmekteydi.⁷⁷ Yaklaşımları Amerikan yardım kuruluşlarını üzse de Fransız ve İtalyanlar bu plana uymamakta karlıydılar. Dahası, Amerikalı gözlemciler Grew ve Child da Türk muhalefetini göz önünde bulundurarak bu planı desteklemekten kaçındılar.⁷⁸

Lozan Konferansı ve Ermeni Hayallerinin Sonu

Lozan Barış Konferansı’nda Ermeni davası iki farklı Ermeni heyeti tarafından izlendi. Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti’ne Ermeni Ulusal Konseyi Başkanı (şair) Avetis Aharonian başkanlık yapmıştı. Yanında toplantılara götürdüğü iki delege; Ermenistan Cumhuriyeti’nin ikinci Başbakanı olacak olan Alexander Khatissian ile Ermeni ihtilalcilerinin önde gelenlerinden ve Van ihtilal komitesinin temsilcilerinden (doktor) Vahan Papazian idi.⁷⁹ Eski Mısır Başbakanı’nın oğlu Boghos Nubar Paşa da Türkiye Ermenilerini temsilen Ermeni Ulusal Heyetine başkanlık ediyordu.⁸⁰ Ancak Lozan Konferansı’nın ilk evresinde, her iki Ermeni delegasyonu Boghos Nubar’ın başkanlığında “Tüm Ermenistan’ın Heyeti” (delegation de l’Armenie Integrale)⁸¹ adı altında birleşerek destek toplamak için Paris, Londra, Berlin ve Moskova’yı ziyaret ettiler. Durumu göz önünde tutmak için dünyanın her yerindeki Ermeni derneklerine Konferans’a çözüm bulunması hususunda telgraflar yoluyla baskı yapmaları için talimat

77 *New York Times*, 18 Kasım, 1922.

78 Thomas Bryson, *The Armenia-America Society...*, s. 100.

79 Salahi Sonyel, *The Ottoman Armenians...*, s. 257.

80 Alexander Khatsian, “The Lausanne Conference and the Two Armenian Delegations”, *The Armenian Review*, V.14, N.3-35, *Catholic Historical Society*, 82, Haziran 1971, s.100; Alexander Khatsian, “The Lausanne Conference ...Autumn-Sept.1961...”, s. 3.

81 James B. Gidney, *A Mandate for Armenia...*, s. 85.

verilmişti.⁸² Ermeni topluluklarının Lozan'a gönderdikleri telgraflar ve yaptıkları propaganda turları, amaçları doğrultusunda yeterince desteklendiklerine inanan Ermeni temsilcilerini ilgili otumlara katılırken fazlasıyla umutlandırmıştı.

Avrupa kentlerini dolaşan Ermeni temsilcileri Lozana dönüşlerinde bu kez de konferansa katılan ülkelerin önde gelenleriyle bireysel bağlantılar kurmaya çalıştılar. Özellikle Barrare ve Bompard'la yapılan görüşmelerden sonra Fransızların sempatisini kazandıklarını düşündüler. Her iki Fransız delegesi de Lord Curzon ile konuşarak Ermeni "ulusal yurdu" konusunun gündeme gelmesini sağlayacaklarına dair söz vermişlerdi. Oysa Kilikya'nın *ulusal yurt* haline getirilmesi önerisini Fransızların reddettiği, hatta bunu Curzon'a da söyledikleri açıkça bilinen bir gerçektir, fakat muhalefetlerinin sebebi bu sözle değil içerdiği bölge ile ilgiliydi. Diğer yandan, bu özerk *ulusal yurdun* Türklerin koruması altında bırakılması, Türklerin onayının alınabilmesi için yapılmış bir öneriydi. Ancak, bu fikrin destek görmesinin ancak, Misak-ı Milli'de belirtilen sınırlardan ödün vermeyi ısrarlı bir biçimde reddeden Türklerin onayı ile olabileceğinin de farkındaydılar. Türkler, tüm otonomilerin bağımsızlıkla sonuçlandığını bildiklerinden, Türk sınırları içerisinde özerk bir Ermeni *ulusal yurt* kurulması fikrine olumsuz yaklaşmışlardır. 4 Aralık'ta Barrare, "Türklerin şimdiye kadar hiçbir konuda herhangi bir şekilde ödün vermediklerine" işaret ederek Ankara'da fazla güürültü kopmaması için konunun "Sınırlar" kategorisine değil "Azınlıklar" kategorisine dâhil edilmesini önermişti.⁸³

İlerleyen günlerde Ermeni temsilcileri beklentilerini iletebilmek için öbür müttefik heyetlerine başvurularını sürdürdüler. 6 Aralık'ta Noradongian ve Aharonian, Türk yanlısı olarak bilinen İtalyan temsilci Garoni ile bir araya gelerek Ermeni davası için İtalyan desteği sözü almak istediler. Ancak, Garoni herhangi bir girişim sözü vermekten kaçındı ve Ermenilerin savaş sırasında İngilizler lehine çalıştıklarından, bu konuda ilk sözü İngilizlerin söylemesi gerektiğini hatırlattı. Kanısı, bu soruna en iyi çözümün Türklerle doğrudan müzakerelerle bulunabileceğiydi.⁸⁴

İngilizlere başvurulduğunda, Harold Buxton'un Naradongian'ın eline tutuşturduğu konu hakkındaki görüşlerini bildiren mektup, yüreklendirici olmaktan çok koşullandırıcı bir nitelik taşımaktaydı. Buxton İngiliz Hükümetinin bir Ermeni *ulusal yurt* kurulması düşüncesini savunacağına söz vermişse de verilecek desteğin derecesinin Fransa, İtalya ve özellikle Amerika'nın bu düşüncüyü ne kadar desteklediklerine olduğunu da belirtmişti. Ayrıca, Lord Curzon'un o zamana kadar yapılan tüm önerilere çekimser yaklaşmış olan Türkleri ikna etmesine kesin gözle bakılamayacağını da hatırlatmıştı. Garoni gibi Buxton da Ermenilere bu sorunla baş

82 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference... .*Sonbahar-Eylül 1961...*, s. 4.

83 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference... .*Sonbahar-Eylül.1961...*, s. 6

84 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference... .*Sonbahar-Eylül.1961...*, s. 8

edebilmek için Türklerle ilişkilerin düzeltilmesi yönünde çaba göstermelerini önermişti. Bu arada delegeler *ulusal yurt* sorununun meselesinin gündeme getirilmesi konusunda dolaylı fakat teşvik edici bir mesaj aldılar. Lord Curzon'un sekreteri Harold Nicholson, Lord Curzon'un konferans öncesinde "Kilikya'da Ermeni Yurdu" konusunu gündeme koyduğunu, ancak ağır bir Fransız muhalefeti ile karşılaşınca konunun askıya alındığını açıklamıştı. Yeni Başbakan Bonar Law'un Konferansa ve Ermeni sorununa ilişkin politikasının Lloyd George'un dış politikaya müdahaleci yönteminden farklı olduğunu, ayrıca Curzon'un halen tam yetkili konumda bulunduğu ve yeni hükümet tarafından da tam olarak desteklediğini öğrenen delegeler bu durumu memnuniyetle karşıladılar.⁸⁵

Ermeni delegeleri Rusya'ya güvenip destek beklmelerine karşın, hem Moskova hem de Erivan sessiz kalmıştı. Ancak Chicherin'in Türk topraklarında kurulacak Ermeni devleti ile Rus Ermenistan'ının birleştirilmesi ile oluşacak "Birleşik Ermenistan" tezini savunduğunu da öğrenmişlerdi. Ne var ki, o dahi, Ermenilerin Türklere karşı savaşta çok ileri giderek müttefiklerin bir aracı haline gelmiş olmalarından dolayı artık Türklerle uzlaşmalarının pek de kolay olmayacağını belirtmişti.⁸⁶

Ermeni temsilcileri Lozan'daki Amerikan delegelerini güvenilir kimseler olarak görmekteydi. Bu kimselerin Lozan'a yalnızca gözlemci statüsünde katılmış olmalarına karşın, hükümeti veya kiliselerin yardım kuruluşlarını temsilen gelmiş olmaları Amerikan temsilcilerinin saygınlığını itibarını azaltmamaktaydı. Her biri özellikle Ermenilerin gözünde son derece etkili durumdaydılar; konferans öncesinde olsun konferans süresince olsun sık sık kendilerine danışılıyordu. Konferans sırasında Ermeni delegeler, Amerikalıların kendi hükümetlerinden birçok Türk ilini kapsayacak bir Ermeni ulusal yurdu kurulması yönünde sürekli talimat aldıkları izlenimini edinmişlerdi.⁸⁷ Delegeler görüşmelerin sonuna kadar bu önyargı korurken, Child'ın 30 Aralık tarihinde İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold'a "ulusal yurt" konusunda Amerikan desteğini doğrulayan açıklamalarının da bu kanılarını doğruladığını düşünmüşlerdi. Ancak zamanla, bu kanılarının doğru olmadığı ve Child'ın genelde üzerinde durduğu azınlıkların korunması ve Türkiye içinde seyahat serbestliği gibi noktalarda kişisel görüşlerini ortaya koyduğu anlaşılmıştı.⁸⁸ Bunu öğrenmek Ermenilerin Amerikan desteğine olan güvenini değiştirmede. Amiral Bristol'un bir ziyareti sırasında Kathisian'a Ermenilerle Türklerin bir arada yaşayamayacaklarını ve ilkinin bir "ulusal bir yurt" ile Türklerden ayrılmaları gerektiği açıklaması da büyük bir olasılıkla bu güveni arttırmıştı. Aynı ziyaret sırasında, Amiral Bristol Türklerin toprak vermemekte

85 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference... *Sonbahar-Eylül.1961...*, s. 9

86 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference... *Sonbahar-Eylül.1961...*, s. 9.

87 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference...", s. 5.

88 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference...", s. 54.

kararlı olduklarını ama Ermenilerin Rusya'nın bir aracı olarak kullanılmalarından endişe duyduklarını da söylemişti. Ne Türklerin, ne de İngilizlerle Fransızların Kilikya'yı "ulusal yurt" olmak için uygun bir yer olarak görmediklerini düşünen Bristol, Ermeni heyetine Türklerle uzlaşabilmek için yüz yüze görüşmelerini önerirken Türk temsilcilere de aynı öneriyi yapacağına söz vermişti.⁸⁹

Türk heyeti Ermenilere toprak verilmesi için kendine değişik görüşlerle yaklaşan büyük devletlerin her biri tarafından ayrı ayrı sıkıştırılmıştı. Heyet başkanı İsmet Paşa, Ankara'dan ayrılırken beklenen bu öneriyi reddetme talimatı almıştı. Paşa, katı tavrını alt komitelerin görüşmeleri ve tartışmaları sırasında da sürdürdü. Türk heyetinin aynı zamanda Türkiye'de yaşayan Ermenileri de temsil ettiğini, Ermeni Cumhuriyeti heyeti dışında herhangi bir Ermeni heyetini tanınmadığını söyleyerek Ermeni heyetiyle görüşmeyi reddeden İsmet Paşa, heyetinin bir üyesi vasıtasıyla Türkiye'nin Ermenistan Cumhuriyeti ile zaten sınırları belirleyen bir antlaşmayı yapmış olduğunu, toprak konusunda buna ekleyecek bir şey kalmadığını ilterek konferansın sonuna kadar değişmeyecek olan Türk görüşünü belirtmişti. İsmet Paşa'nın bu görüş çerçevesinde özellikle vurguladığı, Türk sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin, geriye kalan tüm Türk halkı gibi Türk vatandaşı oldukları, Türkiye'de diledikleri yerde yaşamak hakları bulunduğu, bunun için de "ulusal yurda" ihtiyaç kalmadığıydı.⁹⁰

Bu hareketli ve hararetle ortamda her ülkenin temsilcileriyle görüşmelerini sürdüren Ermeni heyetlerinin konferansın açılmasından çok önce başlayan çabaları sonunda meyve verdi: Lozan'daki toplantılardan hemen önce İngiltere ve Fransa Dışişleri Bakanları Lord Curzon ve Poincare tarafından Ermenistan'ın *de jure* bağımsızlığının tasdik edildiği ilk kez kendilerine iletilmişti. Bu kez de Ermeni "ulusal yurduna" odaklanmış olan Ermeni meselesinin 11 Aralık tarihindeki "Azınlıklar" oturumunda tartışılmak üzere konferansın gündemine yerleştirildiği bildirildi ve heyete gerek duyulursa konuşma hakkı olacağı sözü verildi.

Lozan Konferansı toplandığında, tüm katılımcıların genel kanısı Türkleri kısa zamanda barış anlaşmasını imzalamaya ikna edileceğiydi. Hatta Alexander Khatisian günlüğünde şunları yazmıştı, "Öyle görünüyor ki konferans uzun sürecek, en az bir ay buradayız."⁹¹ Lord Curzon antlaşmanın birkaç hafta içerisinde sonuçlanmasını bekliyor ve Noelde evine dönmüş olacağını umuyordu. Ancak, konferansın başlamasının hemen ardından, Kemalistlerin Sevr antlaşmasının hükümlerini ya da benzer herhangi bir belgeyi Türklerin toprak bütünlüğü ve egemenliği tanınmadan tartışmayı bile reddedecekleri anlaşılmıştı. Ermenilerin "ulusal yurt" isteğinin Türklerin toprak isteğiyle ilgili tartışmalarda belirleyici olacağı gayet açıktı. Yine de

89 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference...", s. 6-9

90 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference...", s. 10

91 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference...", s. 4

konferansın ilk günlerinde Ermenilerin bu isteğinin karşılanacağı doğrultusunda iyimser bir hava vardı. Ancak, manda konusunda yapılan görüşmeler sonucunda varılan sonuç nedeniyle olmalı, ABD yetkilileri aynı duyguyu paylaşmamaktaydı. 9 Aralık'ta "Azınlıklar" konusunun gündeme gelmesinden sadece üç gün önce, Dışişleri Bakanı Hughes Senatör Lodge'a gönderdiği mesajda "Hiçbir Türk toprağı silahlı kuvvetler devreye girmeden elde edilemez, edilenler de ancak silahla korunabilir" diyordu. Bu görüş daha sonra böyle düşünen yetkilileri "Ermeni haklarını Türklerden alacakları ticari haklarla takas etmekle" suçlayacak olan Amerikan yardım kuruluşları temsilcileri için geçeli değildi.⁹²

Bu ortamda sorun gündeme getirildiğinde, Lord Curzon Azınlıklar Komisyonu'nda 12 Aralık'ta bir konuşma yapıp Sovyet Ermenistan'da çoğu göçmen olan 1.250.000 Ermeni'nin yaşadığını ve daha fazla nüfusu kaldıramayacağını söyledi. Öte yandan Ermeni bölgesi olarak tanımlanmış olan 6 Anadolu ilinin Ermeni nüfustan neredeyse tamamen arındırıldığını ve Kilikya Ermenilerinin de bölgeden çekilen Fransızlara katıldıklarını hatırlattı. Bununla birlikte konuşmasını Türkiye'nin, sınırları içerisinde Kilikya ile Suriye arasında kalan bölgede kuzey ya da güney fark etmeksizin, Ermenilere ulusal yurt olarak bir *bölge* ayırmak zorunda olduğunu söyleyerek sürdürdü.

Lord Curzon'un konuşması gibi, onu izleyen İtilaf temsilcileri ve Child'ın yaptığı konuşmalar, (Montgomery, Pitt ve Barton da dâhil olmak üzere) "yurt" sözcüğü yerine "bölge" sözcüğü kullanıldığı için Ermeniler tarafından eleştirildi.⁹³ Child'ın Hükümet yerine şahıslardan maddi destek sağlanacağı yönündeki vaatleri de resmi temsilci olmadığı ve resmi yorum yapma yetkisinin olmadığı unutulduğu için Ermenileri rahatsız etmişti.

Ertesi gün (13 Aralık) İsmet Paşa, bu kez resmi olarak, Ermenilerin Türkiye'de Türklerle eşit olduklarını ve herhangi bir haktan yoksun olmadıklarını, güvenlik ve refah konularında kısıtlamalara tabi tutulmadıklarını açıkladı.⁹⁴ İki gün sonra, Ermeni meselesini ele almak için İtalya'nın Atina Büyükelçisi Mondania başkanlığında, Fransa'yı temsilen Laroche, İngiltere'yi temsilen Sir Horace Rumbold, ve Türkiye'yi temsilen Dr. Rıza Nur'un katıldığı bir alt komite kuruldu. Aynı gün, Lord Curzon Noradungian'a haber gönderip Ermeni meselesiyle çok yakından ilgilendiğini ve Türklere "güçlü ve tehdit edici bir konuşma" yaparak ancak Ermenileri "ulusal yurt" kurulmasını desteklerlerse Türk borçları konusunda yardımcı olacağını açıkladığını, ama bunun karşılığında, Ermenilerin de Türk hükümranlığını kabul etmeleri gerektiğini bildirdi.⁹⁵

92 Thomas Bryson, *The Armenia-America Society...*, s.101-102

93 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference....", s. 62

94 Meray Seha, *Lozan Barış Konferansı*, Ankara: 1977 vol. I kitap I, s. 185

95 Alexander Khatsian, "The Lausanne Conference....", s. 55-59

Alt komisyonda konuşmalar aslında Ermeni isteklerine uymayı amaçlayan bir hava içinde başlamışsa da süregelen görüşmelerde müttefiklerin Ermenileri hala destekledikleri, ancak onlar için herhangi bir özveride bulunmayı veya bu uğurda savaşa girmeyi göze almayacakları da açığa çıkmıştı. Sonunda alt komite, Ermeni “ulusal yurdu” konusunu 16 ve 18 Aralık’ta yeniden gündemine almaya karar verdi. Bu arada Ermeni temsilcileri, Türkleri uzlaşmaya ikna edebileceklerini umdukları ülkelerin temsilcilerini ikna etme çabalarını yoğunlaştırdılar. Bu görüşmeler sırasında, büyük güçlerin abartılı taahhütlerine alışkın olan heyet üyelerinin üzerine karamsarlık çökmeye başladı. Görüşmeler sonunda beklentileri doğrultusunda bir gelişme olmadı. Belki en gerçekçi yorumu 16 Aralık’ta Ermeni ve Yunan sorunlarının “siyaseten mağlup” olduklarını söyleyen an Venizelos yapmıştı. Her iki ulusun da bağlaşıkları tarafından yalnız bırakıldıklarını söyleyen Venizelos, Khatisian’a içinden birini seçmesini önerdiği üç olasılık sunmuştu. Bunlar Ermeniler için tek ümit olan Rus Ermenistan’ını güçlendirmek; çabalarını Amerika’daki maddi, moral ve siyasi desteğin devamı ve garantisi yönünde yoğunlaştırmak ve her koşulu zamanı geldiğinde değerlendirebilmek için Ermeni konusunu Londra ve Paris’te devamlı canlı tutarken belgelere değil siyasi gerçeklere güvenmek ve dostlarıyla bağlarını korumasıydı. Venizelos, dert ortağına öğüt verirken “Unutmayınız bunlardan en önemlisi olan Yunanistan için de bir yer ayırmaktır.”⁹⁶ demeden yapamamıştı.

Bu görüşme, Türklerin en büyük düşmanı haline gelerek Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasında önemli bir rol oynayan, kan dökmesine, canlar vermesine, sonunda saygınlığını yitirmesine katkıda bulunan eski Osmanlı tebaası iki ulusun tüm bunları bağlaşıklarının emelleri için yapmış olduklarını ama yine de yalnız bırakıldıklarını kavrayarak çarpıcı bir işbirliğine girmelerini sağlamıştı.

Bu arada, Chicherin’in iki kez görüşmeyi reddettiği Noradongian yine Bolşeviklerden, Rakowski ve Midwani ve daha sonra Fransız delegesi Barrere tarafından kabul edilmişti. Aharonian ise İtalyan delegesi Mondania ve Rus Delegasyonu Genel Sekreteri Mondania ve Adamski ile görüşmüştü. Ancak, hiçbirinden olumlu bir sonuç çıkmamış, her biri öbür heyetler gibi belirsiz sözler vererek destek isteklerini yetkililere iletceklerini dile getirmiş, ancak görüşmeler, ilgili hiçbir devletin Ermeniler lehine silaha sarılmaya niyetleri olmadığını kavramalarını sağlamıştı. Aharonian İsmet Paşa’yla ve konferansa danışman olarak katılmak üzere çağırılmış olan İsviçreli Profesör Pittarde’la bile görüşmüştü. Bir ara, Ermenilere ayrılacak toprakların “tarafsız bölge” adı altında, Misak-ı Milli’de belirlenen Türkiye’nin toprak bütünlüğü koruyacak şekilde tanımlanabileceği gibi bir çözüm önerilmişti. Türk heyeti, tarafsız bölge olarak tanımlansa da Misak-ı Milli ilkelerini göz ardı ederek Türkiye’den toprak alınmasını öngören bu öneriye

96 Alexander Khatisian, “The Lausanne Conference....”, s.59.

Ermeni “ulusal yurdu” kurulması doğrultusunda bütün önerilere sergilediği katı tutumla karşı koydu. Yine de Ermeni heyetiyle görüşmeler yapan farklı heyetler, Ermenileri onlarla ilgili sorun çözülmeye kadar anlaşmanın hiçbir şekilde imzalanamayacağına yok yere ikna etmeye çalıştılar.⁹⁷

Sonunda, 23 Aralık akşamı, Ermeni delegasyonu Lozan Konferansı Genel Sekreteri’nden, 26 Aralık günü saat 3.30’da kendilerine söz hakkı tanınacak bir oturum yapılacağını bildiren mektup aldı. Ermeniler heyecanla bu önemli oturuma hazırlanırken Türk heyeti Türkiye’deki Ermenilerin resmi temsilcisinin Türk hükümeti olduğunu ısrarla açıklamayı sürdürdü. Ermenileri asıl sıkıntıya sokan, uzayan görüşmelerde Ermeni “ulusal yurdu” yaklaşımının aşınmaya başlamasıydı. Türk Delegasyonu ise, 26 Aralık’taki açık oturum öncesi, Türk hükümetinin alt komiteye tanımayı reddettiği bir delegasyonun sunumu sırasında oturumda bulunmayacağını bildirmişti.

Türker dışındaki temsilciler toplantı günü buluştuklarında, Noradongian kendine tanınan 13 dakikalık süre içerisinde özenle hazırladığı raporu sundu. Aharonian’ın tarihsel geçmişi Ermeni iddialarını, beklentileri umutları ve İttifak’a olan güveninin siyasi önemini anlattığı 15 dakikalık konuşması da büyük dikkatle dinlendi. Alt komite üyelerinin soruları kapsamlı cevaplarla yanıtlandı. Aharonian ve Noradongian iki Ermeni gurubun aralarındaki birliğin, “parti, köken ya da dünya üzerindeki Ermeni toplulukları arasında fark olmaksızın tüm Ermeni halkının duygu ve düşüncelerini” yansıttığını söylediler.⁹⁸

Oturum, Child’ın Amerikan Delegasyonu’nun “ulusal yurt” konusundaki rızasını belirtip, Ermeniler ve Amerikalılara bu konunun konferansta tartışılacağına dair teminat verildiğini resmen açıkladığı 30 Aralık konuşmasına kadar küllenmişti. Görüşmeler, Child’ın açıklamaları ve “Türkler sorunun pratik bir şekilde çözümünü tercih etseler de”, Amerika’nın bu konuda ısrarcı olduğunu belirten sözleriyle son buldu.⁹⁹ Türk heyeti konferansta ABD’nin resmi olarak temsil edilmediğini söyleyerek bu açıklamayı protesto etti. Ancak aynı gün, Montgomery alt komiteye kendi hazırladığı ve Kilikya’da “ulusal yurt” kurulmasını içeren bir öneri sunmuştu. Başka öneriler bunu izlediyse de, alt komite, Türklerin muhalefetinden çekinerek, önerilerin hiçbirini tartışmaya dahi açmadı.¹⁰⁰

Azınlıklar konusunda son alt komite toplantısı, Mondania ve Rumbold’un Ermenilere bir “ulusal yurt” kurulması konusunda kendi hükümetlerinin olumlu görüşlerini bildirdiği 6 Ocak tarihinde yapıldı. Konuşma sırası Fransız delegesine

97 Alexander Khatsian, “The Lausanne Conference...”, s. 55-56

98 Alexander Khatsian, “The Lausanne Conference...”, s. 61

99 Leland James Gordon, *PhD, American Relations...*, s.33

100 Thomas Bryson, *The Armenia-America Society...*, s.100

geldiğinde, Dr. Rıza Nur kürsüye gelen delegenin konuşmasını o ana kadar Ermenilere ahlaki sorumluluk duyan tüm ülke temsilcilerini dinlediklerini, ancak Ermenileri silahlandırarak Türklere karşı siyasi bir güç olarak kullanan bir ülkenin temsilcisini dinlemeyi reddettiğini açıklayarak engelledi. Nitekim Türk Delegasyonu Dr. Nur'un bu sözlerinden sonra protesto amacıyla toplantıyı terk etti. Grew güncesinde Curzon, Barrere ve Mondania'nın kendisine Ermeniler için bir "ulusal yurt" kurulmasının artık mümkün olmadığı yönünde kanaat belirttiklerini yazarken, bu gelişme Amerikan temsilcileri tarafından bir "skandal" olarak yorumlanmıştı.¹⁰¹ Buna karşın Rıza Nur'un protestosu sonraki iki gün boyunca yapılan toplantılarda bütün temsilciler Türklerin Ermeniler için bir "ulusal yurt" kurulmasını veya barış anlaşmasında herhangi bir şekilde yer almasını asla kabul etmeyecekleri gerçeğine odaklanılmasını sağlamıştı. Böylece Ermeniler için "ulusal yurt" kurulmasına ilişkin ifadeler içeren tüm yazılı belgeler 8 Ocak 1923 tarihinde Mondania tarafından Birinci Komisyon'a gönderildi.¹⁰²

Sonuç

Ermeni Sorunu, Curzon'ın konuya kısa bir şekilde değindiği 9 Ocak tarihindeki görüşmelerden sonra bir daha gündeme gelmedi. İngiltere ve ABD kapitülasyonlardan azınlıklara kadar birçok konuda mutabakata vardılarsa da petrol üzerindeki çatışan çıkarları yüzünden ekonomik konularda bir uzlaşmaya varamadılar. Bu durum 4 Şubat tarihinde görüşmelere ara verilmesinin temel sebeplerinden birini oluşturdu. 23 Nisan'a kadar uzayan bu ara süresince Ermeni yanlıları Ermeni sorununa kesin bir çözüm bulunmadan anlaşmanın imzalanmaması gerektiğini duyurdular.¹⁰³ Ne var ki onlar da Ermeni İhtilal Komitesi'nin gerçeği yansımayan uyarılarla başlayıp büyük devletlerin savaş öncesinde ve sonrasında verdikleri boş sözlerle gelişen sorundan elde kalan tek somut gelişmenin, Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması olduğunun bilincindeydiler. Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk Başbakanı olan Hovannes Katchaznoui'nin 1923 yılında yapılan Ermeni İhtilal Komitesi (Dashnatzoution) toplantısında nihayet görüşlerini şu şekilde ifade etmişti:

“Ermeni İhtilal Komitesi'nin yapabileceği hiçbir şeyi kalmamıştır. Ermeni davası ve kendi varlığı için yapılabilecek yalnız tek bir şey daha kalmıştır. O da, kendi varlığına son vermektir. Bizim tarafımız, var oluş sebebini - raison d'etre - kaybetmiştir ve bu acı gerçektir.”¹⁰⁴

101 Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası..., s. 302

102 Alexander Khatsian, The Lausanne Conference..., s.54

103 Thomas Bryson, The Armenia-America Society..., s.101

104 Bilal Şimşir, *Armenians In the Ottoman Empire and Modern Turkey, (1912-1926)*, İstanbul: 1984, s. 79, *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagzoution) Has Nothing to do Any More*, New York, 1955

Bu açıklama, sonraki görüşmelerde Türkiye'deki Ermeniler ve başka azınlıklar Milletler Cemiyeti'nin gözetimi altında verilirken Türk Heyetinin altını çizdiği noktaları güçlendirmişti. Tam da bu noktada İngiliz Delegasyonu'ndan Forbes Adams "Türkiye'deki Ermenileri sınırları açısından gündeme getirmek anlamsızdır" itirafını yapmıştı. Sonuç olarak, Rumbold'un Azınlıklar Sorunu görüşmelerinin yeterliliği ve görüşmelerin sonlandırılması önerisi kabul gördü.¹⁰⁵

24 Temmuz 1923'de imzalanan barış antlaşmasının maddelerinde Ermenilere "ulusal yurt" hususunda tek bir sözcük dahi yer almamıştır. Lozan Antlaşmasına ek bir protokolle anlaşma imzalandığında Türkiye sınırları dışındaki Ermenilere iki sene içerisinde Türk vatandaşları olarak Türkiye'ye geri dönmelerine olanak sağlanmıştır. Bu, Ermeniler ve Amerikalı Ermeni yanlıları için hiçbir şekilde giderilemeyecek kadar büyük bir hayal kırıklığı olmuştu.¹⁰⁶ New York Times Eylül ayında Lozan Antlaşması'na dair bir değerlendirmede, görüşmelerin "Ermeniler hiç var olmamış gibi" sonuçlandığını¹⁰⁷ yazarak bu duyguları çok çarpıcı biçimde yansıtmıştı.

Lozan Konferansı'nda temsilcileri gözlemci olarak bulunduğu Amerika anlaşmaya imza atacak konumda değildi. Nitekim iki hafta sonra, 6 Ağustos'ta Türk-Amerikan Lozan Antlaşması ayrı bir belge olarak imzalandı. Ermenilere verilen vaatlerin yerine getirilmemiş olması Avrupa'da Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kadar sert bir muhalefetle karşılanmadıysa da, bazı eleştirmenler Lozan Antlaşması'yla Ermeniler için "ulusal yurt" düşüncesinin petrol anlaşmaları uğruna bir kenara atıldığını belirtmişlerdi.¹⁰⁸ Bu açıklamalar Amerikan kamuoyunu ayaklandırdığında Grew, gözlemcilerden biri olarak, projenin aşılabilir Türk muhalefeti sebebiyle başarısız olduğunu açıklamak durumunda kalmıştı. Tatmin edici olmayan bu sonucu "Gösterilmemiş hiçbir çaba, kullanılmamış hiçbir argüman kalmamıştır, ve Lozan'daki temsilciler gerçekler doğrultusunda hareket etmek zorunda kalmışlardır" sözleriyle gerekçelendirmişti..¹⁰⁹ 19 Kasım tarihinde, Ermenistan'ın Bağımsızlığı için Amerikan Komitesi "Senato'nun Lozan Anlaşması'nı Onaylamasına Karşı Mutabakat" başlıklı New York Valisi A. Smith, Josephus Daniels, Walter George Smith, Yeni Cumhuriyet'ten Herbert Croley, Katolik Üniversitesi Rektörü Piskopos Thomas J. Shahan ve Dışişleri Bakanı Charles Evans Hughes gibi önde gelen isimler tarafından da imzalanmış bir bildirge yayınlamıştı. Bu mutabakatı imzalayanlar itirazlarını, Amerikan hükümetinin Ermeni haklarını Türk hükümetinden sağladığı ticari haklar uğruna pazarlık konusu yaptığı ve bu nedenle Ermenilere bir "ulusal yurt" sağlayamadığına

105 Bilal Şimşir, *Armenians In the Ottoman Empire ...*, s.80

106 Meray Seha, *Lozan Barış Konferansı... Ek protokol...* s. 14.

107 *New York Times*, 12 Eylül, 1924.

108 Thomas Bryson, *The Armenia-America Society...*, s.101.

109 Leland James Gordon, *American Relations with...*, s.33.

dayandırmışlardı. Bu bildirgeden sonra Dışişleri Bakanı Hughes Senatör Lodge'a gönderdiği bir yazıda askeri müdahale olmadan bir karış Türk toprağının elde edilemeyeceğinin anlaşılması olduğunu vurgulamıştı. Lozan Konferansı'ndan yıllar sonra, Hughes, bunun yalnızca halkın desteği ile gerçekleşebilecek bir sorun olmadığını dile getirirken şunlara dikkat çekmişti:

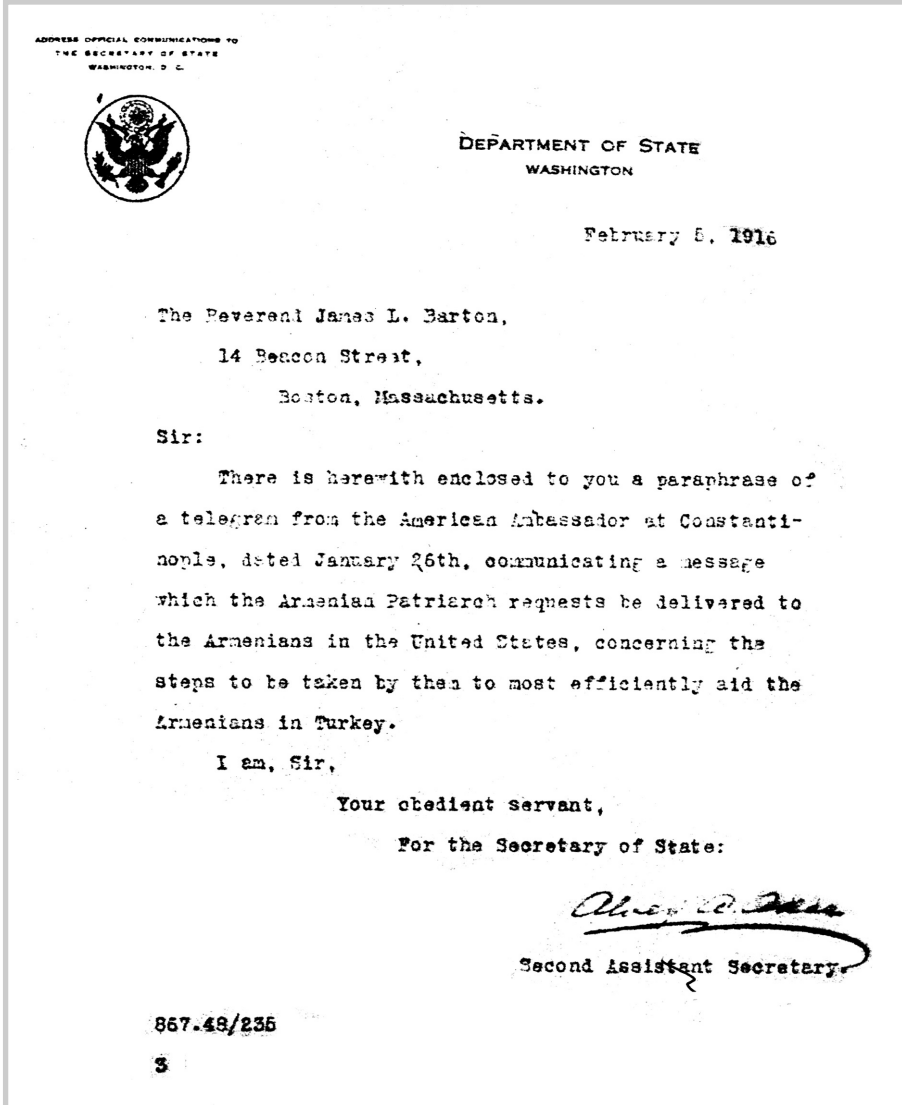
“...bu ülkede bir şekilde yaygın hale gelmiş kanının aksine, hükümet, etkisini her zaman insancıl bir şekilde hissettirmiş olmasına karşın, Yakın Doğu'da Ermeniler veya Hıristiyanlar konusunda siyasi yükümlülük altına girmemiştir. Öbür ülkeler tarafından yapılan anlaşmalarsa bu tür sorunları ele almıştır.”¹¹⁰

Lozan Konferansı'ndan kısa bir süre sonra, 29 Ekim 1923'de Türkiye'de Cumhuriyet duyuruldu. Bu duyurudan sonra Osmanlı yönetiminden kalan en küçük izleri bile yeni Türk devletinin yapısından çıkarıldı. Lozan Antlaşması yeni Türk devletinin tüm dünya tarafından resmi olarak tanınmasıydı. Katılımcıların hiçbirisi konferansın başında bu durumu anlamış veya kabullenmiş gözükmemişti. Örneğin, Khatissian, Yunanlıları yenmenin İtilaf devletlerini yenmek anlamına gelmediğini Türklerin anlaması gerektiğini dile getirmişti.¹¹¹ Lozan Konferansı, bu gibi kanılarla birlikte Ermeni Sorunu'nun da tüm taraflar açısından kapandığının göstergesi oldu.

110 Leland James Gordon, *American Relations with ...*, s.32.

111 Alexander Khatsian, *The Lausanne Conference and the Two Armenian Delegations*.

Ek 1

Ek 1-a

The American Ambassador to Turkey, in a telegram dated January 26, 1916, states that the Armenian Patriarch requests that the following be communicated to the Armenians in the United States:

First. They should contribute as generously as possible to the relief funds to be distributed through missionaries, and also to funds to be distributed through the Patriarchate in order to maintain the moral ties between the Patriarchate and the Armenian people. Funds can be transmitted to the Patriarchate through the American Embassy at Constantinople.

Second. Armenians in other countries should abstain from public utterances and demonstrations of a character calculated to jeopardize the safety and lives of Armenians in Turkey.

Third. Armenians throughout the world should continue ~~as~~ at all times to appeal to the humanitarian feelings of the allies of Turkey and of neutrals to aid in keeping alive the Armenians in Turkey until the arrival of normal times once more.

Ek 2

UNSLATION

March 29, 1916.

SUBLIME PORTE

Ministry of Foreign Affairs,

No. 80136/90.

Note Verbale.

The Imperial Ministry of Foreign Affairs has had the honor of receiving the note verbale which the Embassy of the United States of America was pleased to address to it on November 24, 1915, relative to the ^{American} missionaries Rev. Alpheus H. Andrus, Dr. Thom, and Miss Agnes Fenenga, who were established at Hardin.

The Department of the Interior, to which a request for information in this connection was made, states in reply that these missionaries had direct relations with the Armenian Revolutionary Committee and the rebels of Midiat, and that the money and effects seized by the local authorities did not belong to them but to some Armenians. These sums of money are at present deposited in the public treasury and the effects are cared for by the commission constituted for the purpose, to settle the property left by the Armenians.

As to the valuables and other objects belonging to these missionaries, they were delivered by the said Imperial authorities to their representative or attorney, and no damage has been done to their real property.

These Americans travelled freely as far as Sivas, without being the object of any bad treatment by the Imperial authorities, who, on the contrary, even allowed them to stop for several days where they wished to do so.

Consequently,

To the Embassy of the United States of America.

Ek 2

Consequently inviews of the relations since the said missionaries
with the Armenia Revolutionary Committees, the Imperia.

Minister of Foreign Affairs regrets to be unable to comply with the
regrests with fonned the purpose of the said verbal.

Ek 2-a

No. 1386

April 18, 1918.

Nota Verbale.

The Embassy of the United States of America has the honor to acknowledge receipt of the Nota Verbale of the Imperial Ministry of Foreign Affairs dated March 29, 1918, No. 20134/60, relative to the case of three American missionaries who were compelled to leave Haradin and proceed to Hivis, and to state in reply that the contents thereof have been communicated to its Government.

This Embassy cannot, however, allow to pass unchallenged the allegation contained in the said note verbale to the effect that ^{that} three American citizens were carrying on direct relations with the Armenian Revolutionary Committee and the rebels at Midiat. That these three Americans should have been engaged, even indirectly, in any undertaking inimical to the Imperial Ottoman Government or tending to disturb local peace and order, this Embassy cannot readily believe, and it therefore requests the Imperial Ministry to furnish it with any substantial evidence to such effect which may have been submitted to the Sublime Porte by the local authorities.

To the Imperial Ministry of Foreign Affairs,

Sublime Porte.

Ek 3

see p. 796 for source in which these documents were printed

PART I: CONTINUATION OF THE WAR--PARTICIPATION OF U. S. 791
RELATIONS OF THE UNITED STATES WITH THE ARMENIAN
NATIONAL DELEGATION

File No. 701.67m51

The Secretary of State to the Ambassador in France (Sharp)

[Telegram]

WASHINGTON, May 29, 1917, 5 p. m.

2294. Investigate fully and report promptly status of Armenian representative accredited to France. What status does this representative claim, what does he state to be the purpose of his mission, and how is he received by French Government?

LANSING

File No. 701.67m51/1

The Ambassador in France (Sharp) to the Secretary of State

[Telegram]

P

June 2, 1917, 11 a. m.

[Received 4.30 p. m.]

2144. Your 2294, May 29, 5 p. that there is no Armenian representative. Conversations have, however, taken place between officials of the Foreign Office and the situation and condition of Armenia in Europe. Foreign Office states that there is one Armenian representative but is considered to be one who is not well known in Armenian affairs. He is well known at Petrograd which latter since the beginning of the war where he has been in the same manner as the French representative known to me personally and seen in questions pertaining to his country. He is a former Egyptian statesman. See my despatch No. 5030, January 8.¹

Foreign Office informs me that there is a representative accredited to France. There has been communication from time to time between the French and Turkish officials. Nubar Pasha regarding Armenians both in Turkey and Armenia. He has no credentials of any kind but has authority regarding Armenians here and in London as he has visited since the beginning of the war. He has been in communication with Russian Government here. He is well known to me personally and seen in questions pertaining to his country. He is a former Egyptian statesman. See my despatch No. 5030,

SHARP

File No. 701.67m51/2

The Ambassador in France (Sharp) to the Secretary of State

No. 5500

PARIS, June 1, 1917.

[Received June 13.]

SIR: Referring to my telegram No. 2144 of this date [June 2], I have the honor to enclose a communication from Dr. Herbert Adams Gibbons,² together with letters written, in triplicate, by

¹Not printed.

²American lecturer for French Ministry of Foreign Affairs; communication not printed.

7. A national assembly elected by all the resident population would be called in the course of the last year of the delegated power's mandate. And as Armenia should rule itself at the end of the organization period, the government would then be transferred to the national assembly upon which should rest the duty of enforcing and maintaining, under the joint protection of the powers, the final organic law of autonomous Armenia framed to that end.

8. It is well to refute in advance the argument used by the Turks in their press to oppose any autonomy plan. They would lead one to believe that there are not enough Armenians left in Turkey to form an autonomous nation. This is but specious reasoning.

Before the war the Armenian population of the Turkish Empire amounted to about 2,100,000. The population of Cilicia formed 407,000, that of the six vilayets 1,163,000 of that total. In the six vilayets, where are the bulk of the Kurd people and a good many various races, the Armenians were nevertheless in the majority, numbering 40 per cent of the total, and they outnumbered the Turks and Kurds together anyway.

If on the other hand the situation is viewed from the standpoint of economic and moral importance, it is found that the Armenians held from 69 to 86 per cent of the trade, industries and various occupations. Their schools, which are all supported by the communities exclusively, represented more than 80 per cent of the whole number.

Finally the Armenians, who only numbered 2,100,000 in the aggregate population of 20,000,000 of the Empire, handled 60 per cent of the import trade, 40 per cent of the export trade and 80 per cent of domestic trade.

Notwithstanding the large number of victims of massacre and deportation, the greater part of the Armenians were able to escape or survive the attempt at extermination. According to the Blue Book, published by Lord Bryce who drew his information from the most trustworthy documents, an estimate of 1,500,000 for the number of survivors would not be far off the truth.

9. We must not forget either that the number of Armenians in the whole world exceeds 4,000,000 and that a large number of those who to escape persecution emigrated in the last 30 years to Europe, Egypt and America would hasten back to their native land when autonomy would make them sure of a peaceful and industrious life under laws of justice and liberty.

It is not amiss to mention in conclusion that there were barely 400,000 Greeks in Greece when the Kingdom was established, and from 600,000 to 700,000 Serbs or Bulgarians when Serbia and Bulgaria were set up as principalities.

RUSSIAN NUBAR

The President of the Armenian National Delegation (Nubar to the Secretary of State
(Translation)

PARIS, September 12, 1917.

[Received November 3.]

MR. SECRETARY OF STATE: I have the honor to inform Your Excellency that the Armenian question having now become one of the international questions that will have to be determined by the future peace congress wherein the United States Government will wield a decisive influence, the Armenian National Delegation commissioned by H.H. the Catholics, Kevork V, Supreme Patriarch of the Armenians, to lay before the Allied powers the just claims of his people, deems it necessary to have a representative in Washington. It has designated as such representative Mr. Miran Sevasily who has already been elected by his fellow countrymen president of the Armenian National Union of America.

I therefore have the honor to beg Your Excellency kindly to receive and recognize him as the representative in the United States of the Armenian National Delegation, and to vouchsafe him your lofty benevolence and invaluable support in the duties he will have to perform as intermediary between your Government and the delegation.

On the other hand, Mr. Pasdermadjian, whom H.H. the Catholics recently sent to the United States as his special representative, has no doubt already presented to Your Excellency the letters accrediting him in that capacity, and it has already been agreed, with the concurrence of our two delegates, Messrs. Sevasily and Pasdermadjian, that, joined in close collaboration, they will both labor for the same cause which is the liberation of the Armenian provinces from the Turkish yoke.

During the recent afflictions that have overwhelmed Armenia, the United States in general and its Government in particular have given the Armenians such effective proofs of their sympathy and deep interest that our hearts and hopes have more than ever turned to them, fully confident that we have in them defenders who will powerfully contribute to our emancipation and the restoration of our national life.

It therefore affords me particular pleasure to take this opportunity to beg Your Excellency, in the name of H.H. the Catholics, whom I represent, as well as in my own and in that of all Armenians, to accept the expression of our deep and unalloyable gratitude, together with the renewed assurance of my highest consideration.

RUSSIAN NUBAR

Ek 4-b

Nubar Pasha—one addressed to you for your personal information, one to the Honorable Henry Morgenthau and another to Dr. van Dyke.

On account of your telegram No. 2294 of the 29th ultimo in reference to the question of Armenian representation in Paris, I have, in transmitting Dr. Gibbons's letter, made reference as above to my telegram No. 2144.

W. G. SHARP

[Enclosure—Translation]

The President of the Armenian National Delegation (Boghos Nubar)
to the Secretary of State

THE ARMENIAN QUESTION AT THE PEACE CONGRESS

PARIS, May 24, 1917.

1. After the recent massacres and deportations it is impossible to leave the Armenians, with their consent, under Turkish domination. Besides it would amount to keeping alive a source of disorders and conflicts that could not fail again to disturb European peace.

2. Nor can there be any question at this time, as in 1913, of merely granting reforms to the Armenians. For the Turks have again given conclusive proof that they cannot be trusted to keep their promises, by tearing up the Reform Act of February 8, 1914, which would have then settled the Armenian question if carried out in good faith. So there is no solution left but to free the Armenians from the Turkish yoke.

3. At this date, after the Russian revolution whose Government has declared it wishes neither conquests nor annexations, we are confronted with the one solution that will realize the Armenians' national aspirations, the constitution of an autonomous Armenia exclusively composed of all the Armenian territory in Asiatic Turkey. For it must be well understood that the Armenian provinces that have suffered from Turkish oppression are alone concerned and that none of the Armenian regions in Persia and Russia comes into consideration.

This autonomous Armenia would consist of the six vilayets of Erzerum, Bitlis, Van, Diarbekir, Mamuret-ül-Aziz and Sivas, together with Cilicia and the ports of Mersina and Alexandretta on the Mediterranean and of Trebizond on the Black Sea, which are the natural outlets needed by the Armenians to develop the commercial and economic conditions of their country and rebuild their national life.

4. The autonomous Armenia thus constituted would be entrusted to the protectorate of the powers.

The question here arises: Shall one power be entrusted in the protectorate and, if so, which? Or will the protectorate be jointly exercised by all the powers?

Under the old régime, it was part of Russia's plan to annex or at least assume alone the protectorate of a part of Armenia; but with the advent of the new régime, the only solution left for consideration is that which provides for a joint protectorate of the powers. Again, this joint protectorate, which would be tantamount to a neutralization of Armenia, would be warranted by the international interests involved in those regions of Asia Minor.

5. That solution alone would gratify the national aspirations. It would at the same time fulfil the war aims of the Allies, which are the principle of nationalities and the liberation of oppressed peoples. The powers themselves would also find manifold advantages therein, for, an Armenia so constituted, with equal rights offered to all the powers, would open to them a field for their commercial, economic and educational activities. It would further be a factor in pacification, forming a buffer between the Turkish state of Anatolia, Russia, Persia, Mesopotamia and Syria.

As for the Bagdad Railway, concerning which the powers will no doubt arrive at a special agreement, it would be given at the ports of Mersina and Alexandretta two terminals in neutral territory which would guarantee to all the powers free traffic with Persia and India.

6. There will necessarily be a first period of organization for the term of which the peace congress might delegate one of the protecting powers to assume the duty of restoring the social life of Armenia. That mandate would last 10 or 15 years and come to an end when financial, economic, executive and political conditions are fully organized, as was done by the United States in Cuba and will be done in the near future in the Philippines.

The delegated protecting power would, for the purpose, have at its disposal a loan guaranteed by the powers, independently of an indemnity fund which will no doubt be allowed by the peace congress to compensate the victims of massacre and deportation. It would be empowered to send to Armenia, there to restore order and safety, a sufficient armed force which it would undertake gradually to withdraw before the expiration of its mandate and which would be replaced by an Armenian *gendarmerie*, as fast as that corps is organized.

Ek 4-c

796 FOREIGN RELATIONS, 1917, SUPPLEMENT 2

File No. 867.48/676

*The Secretary of State to the President of the Armenian National
Delegation (Boghos Nubar)*

WASHINGTON, *November 27, 1917.*

SIR: The Department acknowledges the receipt of your letter of September 12, 1917, in which you state that the Armenian National Delegation deems it necessary to be represented in Washington, and has designated as such representative, Mr. Miran Sevasly, who has been already elected by his fellow countrymen, president of the Armenian National Union of America.

I am [etc.]

For the Secretary of State:
WILLIAM PHILLIPS

○

U.S. Department of State. Papers Relating to the Foreign Relations
of the United States, 1917. Supp. 2, 2 vols. Washington, D.C.:
USGPO, 1932. Vol. 1, pp. 791-96.

Ek 4-d

46

BELGE VI
DOCUMENT VI

*Délégation Nationale
Arménienne*

Paris, le December 23th, 1920

11, Avenue du Président Wilson

Étaphane Basy, 2003

*Album Télégraphique
Délégation Paris*

My dear Shishmanian,

Before you leave Paris, I want to tell you how much pleased I have been to meet you again in Paris. I know your distinguished military services in France and in Cilicia and especially the glorious part which you had taken in the battle of Arara, but I can now better appreciate the important role you played in the education of the military spirit of our countrymen in Adana, and particularly in the training of the "Groupements Arméniens", which have done such excellent work in Adana.

Besides, I am pleased to point out the very appreciable services which you rendered to the Armenian National Delegation during your short sojourn in Paris by supplying us with documental and highly interesting reports on events which had happened in Cilicia and of which both the French Government and ourselves had such an imperfect knowledge.

I therefore express once again my best thanks and appreciation for your work.

Believe me, Dear Shishmanian,

Very sincerely yours,

Joseph Huber

Ek 5

28

BELGE II
DOCUMENT II

WCD 10050-71

INDEX BUREAU
RECORDS
JUL 18 1917
WAR DEPARTMENT,
WASHINGTON,
DEPT. OF STATE

RECEIVED
JUL 18 1917
DIVISION OF
WESTERN EUROPEAN AFFAIRS

July 17, 1917

Amca

*Go Rome July 23, 1917
File 263. sex*

From Secretary of War.

To Secretary of State.

Subject: Organization of Armenians to fight for the Allied cause.

1. Reference to your memorandum of July 2, 1917, enclosing a despatch from the American Ambassador at Rome transmitting copy of a letter from the Comitato "Armenia Indipendente", recommending and requesting assistance to organize an armed force of Armenians under a flag of "free Armenians" to fight for the Allied cause, it is recommended that no assistance be given to a project of this nature at this time, owing to the fact that the Government is engaged, at present, in expending large sums of money and making preparations for the execution of plans of military operations already decided upon.

2. If such a project should be favorably considered, its execution should have the approval of an Allied war council.

hwh

Newton S. Parker
(Newton S. Parker)

86722/9

FURN
AUG-1 1917

Ek 6

29

BELGE III
DOCUMENT III

(Memorandum dated December 1st, 1920, sent to the French Government by the
Delegation Nationale Armenienne on the Cilician Question.)

PRESENT STATUS OF THE CILICIAN QUESTION.

At a time when the fate of Cilicia is about to be decided it is necessary briefly to recall some facts, and to call attention to the solution which the Delegation Nationale Armenienne submits to the Government of France, a solution which, while taking into consideration the present and the obligations of the Treaty of Sevres would also satisfy the very modest prayers of the Armenians of Cilicia by protecting also the interests of France.

In October, 1916, following an accord concluded between the Allies regarding the partitioning of the Ottoman Empire, the French Government declared to the Delegation Nationale Armenienne, that the Armenians should earn the liberation of their country by furnishing volunteers for an expedition into Asia Minor.

This demand may be explained by the fact that the Western front was then passing through one of its most alarming moments of the War, one in which the Allies, especially France, could not send even the weakest sort of a detachment to the East.

The President of the Delegation Nationale Armenienne eagerly accepted the proposition that was put to him, in exchange for which he obtained from the French Government a solemn promise to grant--after the War-- the widest possible autonomy under French protection to the Armenian territories which, according to the 1915 Accord, would come into the French zone of influence.

Immediate arrangements were made, an appeal was sent out by the President of the Delegation to Armenians who, armed with the hope of freeing Cilicia, their homeland, rushed from all sides to enlist. Thus was created the Legion d'Orient, later named Legion Armenienne, for it was made up almost exclusively of Armenians. Under the command of French officers and French staffs, the Legion took part in the Palestine-Syria campaign. It fought valiantly and its French leaders as well

- 1 -

Ek 6-1

* (Footnote by John A. Shishmanian) It was said, at the time, that an army of one million Turks was prevented from being sent to the Western front. J.A.S.

as Field Marshal Allenby, Commander-in-Chief of the Expedition, rendered official tribute to its tenacity and bravery.

But these are not the only military services that the Armenians have given to the Allies. From the very outbreak of the World War, refusing to accept the offer of the Turks, who promised them independence if they would join them in order to allow the Ottoman troops to reach the Transcaucasus to raise the Turanian population, and they did not hesitate to align themselves with the Allies. And in continuing the War for nearly a whole year on the Caucasian front, after the collapse of Russia, the Armenian Volunteers, under their own leaders, prevented the German forces from obtaining oil, as has been declared by General Ludendorff himself, who states that this was one of the causes of the inferiority of the German army and its notably feeble resistance.

On the other hand, by their action, the Armenian Volunteers held in the Caucasus, important Turkish forces and prevented them from fighting elsewhere.* They thus came to the assistance indirectly but very effectively, of the allied troops fighting in Mesopotamia and in Palestine, and later in the Salonica campaign, the victorious outcome of which unquestionably was one of the most powerful causes that led to the defeat of the Central Powers.

Nevertheless, in spite of her promise, the Treaty of Sevres abandons that largest part of Cilicia to the Turks, while it takes from them the region of Smyrna and of Thrace. The Armenians of Cilicia, to whom this freedom was promised and who fought against the Turks in order to obtain it, therefore see themselves once more returned to the domination of their ancient oppressors.

But recent events in Greece have modified the situation. The new direction of Greek politics at the fall of Mr. Venizelos brings up the question again. We do not ask for a revision of the Treaty of Sevres, but whether it is revised or not, it seems at the least that negotiations will break open from which diplomacy could take advantage, if it wishes, to come to the aid of Armenians in order

Ek 6-2

to realize in Cilicia their very modest prayer and at the same time protect French interests.

The Armenians, considering what has already been done, and the signing by France of the Treaty of Sevres, no longer ask for the liberation of Cilicia, but while submitting to Ottoman sovereignty, they simply demand that the Christian population not be abandoned to the administration of Turks whom the Allies themselves have recognized to be incapable of governing non-Turkish peoples, and as they declared first in the letter of Mr. Clemenceau to the Ottoman Delegation that came to the Peace Conference in Paris and later in the declaration that was issued at the Conference at Spa.

The only solution then, is to grant to these peoples an autonomous Christian administration under French protection, with a mixed gendarmerie under French command into which may be introduced other national elements. This gendarmerie could be organized within a short time and its finances assured out of the resources of the country itself as soon as pacified.

We repeat that this solution which alone will make life possible to the Christian people of Cilicia would offer to France certain advantages which may be summed up as follows:

- 1:- It can be brought about by diplomacy alone without affecting the Treaty of Sevres. And France is able to do it readily, since Cilicia, under the Tripartite Accord is part of the French zone of influence, and because of this same "Accord" she need not withdraw her troops until the execution of the Treaty is effectually assured.
- 2:- It would call for no further sacrifice either of men or money.
- 3:- It would avoid all international difficulties, for it would not affect either the letter or the spirit of the Treaty of Sevres. The autonomous Christian administration could be brought about by a simple irade of the Sultan.

Ek 6-3

32

- 4:- It would perpetuate the peace of the northern region of Syria and establish security on the Syrian boundary.
- 5:- It would permit France to evacuate Cilicia by means of its mixed gendarmerie as above mentioned.
- 6:- It would make more real the privileges of an economic, commercial and agricultural order in this region which is richer than any of the other regions placed under her mandate.

As to the 250,000 Christians of Cilicia whose official and traditional guardian is France, and who have returned to Cilicia under her own encouragement, they could by this solution enjoy a real security, no longer subject to vexations, injustices and the arbitrariness of an administration that has more than proved its incapacity to rule over non-Turk races and whose sad memory has not yet been effaced.

THE PRESIDENT

Delegation Nationale Armenienne

BOGHOS NUBAR

THIS TRANSLATION WAS DONE BY JOHN A. SHISHMANIAN, THE FRENCH GOVERNMENT SENT NO REPLY TO THIS MEMORANDUM.

Ek 7

TRANSLATION BY JOHN A. SHISHMANIAN

BELGE IV
DOCUMENT IV

CILICIA & THE WAR of 1914-1918

(The following is a translation of a statement prepared by the Delegation Nationale Armenienne, at Paris, and signed by its President, Boghos Nubar.)

Paris December 9, 1920.

On the circumstances and conditions under which the "Orient" was created in 1916.

We deem it useful to recall the circumstances under which an accord was brought about between the French Government and the Delegation Nationale Armenienne in October, 1916, on the subject of Armenian Volunteers and to give certain details of the commitment on the part of the French Government.

In 1916, certain conferences took place between the quai d'Orsay and the Delegation Nationale Armenienne. I was then called to London and after my conferences with Mr. Georges Picot and Sir Mark Sykes, who in the name of their respective governments had negotiated the Accord of 1916 relative to the fate of Turkey in Asia, I had a last meeting with them on October 27 at the Embassy of France, where the conditions upon which the Delegation Nationale Armenienne undertook to furnish Volunteers for an expedition into Cilicia were settled.

It was at a most critical period of the war, and the Allies could not think of withdrawing any of their forces on the Western front to be sent to the East; that is why Mr. Georges Picot had been instructed to call for Volunteers against the

Ek 7-1

34

-2-

Turks. Need I state that we hastened to offer this additional cooperation to the Allies? I say "additional" because since the outbreak of the war the Armenians had never ceased to fight at the side of the Allies.

During the interview, Mr. Georges Picot brought out the necessity to the Armenians of acquiring a new realization of their national aspirations. I replied: "They are ready to do that". And I added, however, that the Volunteers would not offer themselves in really effective numbers unless they were assured of being enlisted against their ancient enemy, to liberate their native soil. Armenian Volunteers who were residents of France, had already been fighting for two years on the Western front; but under these present circumstances it seemed that those of our (Armenian) other communities would not willingly enlist elsewhere than in Cilicia.

Mr. Picot agreed with this and declared himself in accord with my position. He only asked in order to avoid any misunderstandings, if an expedition into Syria or on the coast of Smyrna, or even in the Balkans, undertaken for the purpose of defeating the Turks, would be considered in harmony with our plans. I replied that the object being to liberate Armenia, a landing carried out for strategical reasons in Syria or in Asia Minor, would surely satisfy our demands; but as to the Balkans, this would be doubtful.

Mr. Picot agreed and added that his question had no other motive than to define the issue and avoid all misunder-

Ek 7-2

35

-3-

standings. This point having been clarified, I added that to allow me to support with greater energy a call for Volunteers and to obtain better results, I should be placed in a position to give assurances that at the end of the War, France would include Cilicia within the boundaries outlined in the 1916 Accord of the Allies; would create an autonomous Armenia to permit the race to reconstruct itself and for Armenian nationality to develop under the protection of France.

Mr. Piot then authorized me to give that assurance.

Consequently, it was agreed that I send a dispatch to my son in Egypt, where many Armenian refugees were eagerly awaiting the call to enlist, instructing him to take all the necessary steps in order to encourage enlistments advising the Volunteers that I had received formal assurances from the French Government that after the victory of the Allies, the aspirations of the Armenian people would receive full satisfaction in Cilicia.

It was thereupon decided in brief:

- 1- That the Volunteers would be utilized exclusively as a landing party in Asia Minor for the purpose of fighting their traditional enemies and to free their native soil.
- 2- That France promised -- after an Allied victory -- to give autonomy to Cilicia placed under her protection.
- 3- That the following telegram addressed to my son in Egypt, be sent in code by way of the Ministry of Foreign Affairs, which was done that same day:

"October 27, 1916

"Arakel Bey Nubar, Cairo

Referring to my letter of October 6, on the question of Volunteers. Having since then, received formal assurances that upon an Allied victory, our national aspirations shall be satisfied, I direct you to take the necessary steps to encourage

Ek 7-3

36

-4-

and facilitate the enlisting of the greatest number of Volunteers possible, with such precautionary measures as are indicated in my said letter, and all other precautions that may be deemed necessary. Shall return to Paris this week."

NUBAR

Such were the commitments on both sides.

The Armenians, relying upon the promise to free Cilicia, their homeland, responded to the appeal in large numbers, and the Government of the Republic (French) sent a Commission to Egypt under the direction of M. le Commandant Romieu to organize the corps of Volunteers that would be assembled and drilled on the island of Cyprus.

This Commission arrived at Cairo in November, 1916, and made contact with all the Armenian groups, and thus was created La Legion d'Orient later renamed La Legion Armenienne, because it was almost exclusively made up of Armenians. Commandant Romieu addressing himself to prominent Armenians confirmed to them this London Agreement and allowed them to read a letter from Mr. Briand the President of the Conseil des Ministres, declaring that he was in complete accord with the Delegation Nationale Armenienne.

And the Commandant declared in these words:

1- That the constitution of the Legion d'Orient had as its main object to give to the Armenians the freedom of Cilicia and thus to create for them a new a realization of their national aspirations.

2- That the Armenian Legionnaires would fight against the Turks and only in Cilicia.

3- That the Legion Armenienne would form a nucleus of the future Armenian army.

As soon as organized, the Legion d'Orient took part under the flag of France and the command of French officers in

Ek 7-4

37

-5-

the Palestine Campaign, where it formed the largest part of the French contingent. It fought valiantly and its leaders paid tribute to its bravery. It was cited in the Orders of the French Expeditionary Corps (1) and Field Marshall Lord Allenby, Commander-in-Chief of the Allied forces, has testified to their valor and to their splendid military bearing (2).

As to Cilicia, the commitments recited herein were carried out from November, 1918, to December, 1919, lands of Syria and Cilicia entrusted to the administration of Mr. Georges Piocot, officially were known as "le Commissariat General de la France en Armenie".

During this entire period, I received official communications concerning Cilicia, which came from the "Service Administratif en Armenie" and from the "Colonel, Administrateur en Chef en Armenie".

(1) "The Commanding Officer of the French Detachment under whose command the Armenians fought, has brought to light the endurance and the spirit of the Armenian soldiers, whose loyalty to the Allies never faltered":

(2) Dated October 12, 1918:

"Delegation Nationale Armenienne, Paris. My sincere thanks to you and to Armenians for your kind telegram of congratulations. I am proud of having had a group of Armenians under my command. They fought brilliantly and had a great share in the victory."

ALLENBY

Allenby

Ek 7-5

38

-6-

Finally by official permission, upon orders of the High Commissioner, Mr. Georges Picot, 208,000 Armenians, refugees in Syria, Palestine and Egypt, were returned to Cilicia -- "Into their homeland" said the French authorities.

The Armenians therefore have carefully carried out their commitments.

Nevertheless, the treaty of Sevres, signed by France, leaves the greater portion of Cilicia under Ottoman sovereignty, while it presents autonomy to the Kurds (Article 62) who made war against the Allies and who with the Turks had participated in massacring Armenians who were the allies of France. The Kurds to whom France had made no promises. Those who loyally supported the cause of the Allies are sacrificed, while those who fought the allies are favored.

And yet, we could even be content today by obtaining an autonomous administration in Cilicia under Turkish sovereignty and French control. This autonomous administration could be accomplished through diplomatic channels. It would require nothing more than an irade from the Sultan.

The Delegation Nationale Armenienne hopes that the government of the Republic will be pleased to make its decision, which while preserving the interests of France will also permit her to keep her promises and attain the modest satisfaction of our demands. Otherwise, it means the abandonment of those whom France herself brought back into Cilicia and whose brothers fought at her side against the Turks.

The President
Delegation Nationale Armenienne.

BOGHOS NURAR

